

Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri

Abdulhamit BİRİŞİK* - Recep ARPA**

I. Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, tarihin belli bir döneminde adına Hicaz -veya daha geniş isimlendirmeye Arabistan- denilen coğrafi bir bölgede yaşayan Araplara, onların kendi dilleriyle nazil olmuş ise de muhtevası itibariyle bütün insanlığı muhatap almış ve tüm bir insanlığa hitap etmiştir. Bu kuşatıcı vasfı sebebiyle İslam'ın ilk günlerinden itibaren her ırk ve soydan insan, kendisine bu din içerisinde bir yer bulabilmiş ve kendisini bu din mensubu olarak sunabilmiştir. Resûl-i Ekrem'in (s.a.) ashâbı arasında Arap ırkına mensup olmayan kimselerin bulunması ve onun bu kimselere büyük değer vermesi, ileriki zamanlarda, bir yandan farklı ırklara mensup insanların gruplar halinde İslam'ı kabûlünü sağlarken öte yandan da Arap dilini öğrenmelerinin ve ileride bu dilde büyük hizmetler vermelerinin önünü açmıştır. Özellikle İslam'ın hicrî ilk dört asrı incelendiğinde İslam toplumundaki ilim erbabının büyük bir kısmının Arap olmayanlar arasından çıktığı görülür. Adına genel bir tabir olarak *mevali* denilen bu kesim zamanla her alanda etkisini ve başarısını göstermiştir. İranlılar, Hintliler, Türkler, Berberiler ve diğer ırklar çok erken dönemlerde devlet yönetiminde de söz sahibi olmuşlar hatta müslümanları temsilen müstakil İslam devletleri bile kurmuşlardır.

İslam'ın kendisine geniş bir temsil alanı bulmasıyla, farklı ırklara mensup gayr-i Arap müslümanlar dinî ve ilmî faaliyetlerinin bir kısmını kendi ana dillerinde yapmaya başlamışlardır. Şu kadarla ki Arapça ilim dili olarak bu toplumlarda her zaman var olmuş ve bu dilde eserler verilmiştir. Bunda -hiç şüp-

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı.

** Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Doktora Öğrencisi (Ocak 2015).

hesiz- Arapça'nın her türlü düşünceyi ifade edecek derecede zengin bir dil olması etkin olmuştur. Ancak burada Arapça'nın muhtelif coğrafyalara dağılan Arap ve gayr-i Arap müslümanları ortak anlaşma dili haline gelmesinin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Türk dünyasının önemli değerlerinden olan Farabî, İbn Sina ve Bîrûnî gibi zevatın ilmî eserlerinin tamamına yakını Arapça yazması bu hususun en bariz delilidir. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve en nihayetinde de Osmanlılar ilmî ve dinî eserlerini Arapça'nın yanında Farsça ve Türkçe'de yazmışlardır. Özellikle Anadolu Beylikleri döneminde ve Osmanlı'nın kuruluş yıllarında sağlam bir kimlik oluşturmak ve Türkçe'yi zenginleştirmek amacıyla Türkçe eser telifinin teşvik edildiği görülmektedir. Önemli eserlerin Türkçe'ye tercümesini de aynı kategori içerisinde değerlendirebiliriz.

Osmanlılar döneminde yazılan Kur'an ve tefsire dair eserleri kendi içerisinde muhtelif gruplara ayırmak mümkündür: Kur'an'ın tamamının veya bazı âyet ve sûrelerin tercümesi ve tefsirine dair eserler; Kur'an ilimlerine dair eserler; Kur'an tarihine dair eserler ve en nihayet tefsir tarihine dair eserler. Dil olarak bakıldığında sırasıyla Arapça'nın, Türkçe'nin ve Farsça'nın eser telifinde kullanıldığı görülebilir. Bunlardan Türkçe eserlerin az bir kısmı, bu dildeki telif eserlerden oluşurken, geri kalan eserlerin Arapça ve Farsça'dan yapılan tercüme olduğu görülmektedir. Osmanlı dönemi tefsir faaliyetleri ve yazılan tefsir eserleriyle ilgili, bugün yeterli bilgiye sahip olduğumuz söylenebilir. Ancak bundan yarım asır kadar önce münhasıran veya cüzî olarak Osmanlılar dönemini konu edinen bazı tefsir tarihi kitaplarının verileri dışında çok fazla bilgiye sahip değildik. Kütüphanelerde yapılan çalışmalar sonucunda hem Osmanlı tefsir mirasını gün yüzüne çıkartan bibliyografik eserler vücuda getirilmiş hem de bu tefsir eserlerinin bir kısmı derinliğine incelenmiştir. Bugün geldiğimiz nokta küçümsenemeyecek seviyededir. Bundan sonra yapılması gereken, Osmanlı tefsir mirası ile ilgili bazı kuşatıcı tespit ve genellemelerde bulunmak ve şemsiye çalışmalar ortaya koymaktır. Ancak bu çalışmalardan sonra, Osmanlı tefsir faaliyetleri diğer dillerde ve bölgelerde yapılmış (yapılan) tefsir çalışmalarıyla kıyas edilebilir.

Osmanlı Devleti bilim, tarih, edebiyat, sanat ve dinî ilimler sahasında ortaya koyduklarıyla ve geride bıraktığı kültür mirasıyla tekrar tekrar ele alınmayı hak edecek ölçüde zengin bir birikime sahiptir. Buna rağmen işbu sahalarda Osmanlı ile ilgili yapılması gerekenlerin yeterince yapılmış olduğunu söylemek bir hayli güçtür. Son zamanlarda muhtelif ilim dalları merkeze alınarak yapılan Osmanlı çalışmalarının varlığı ve bunları koordine etmek için oluşturulan kurumların ortaya çıkışı memnuniyet vericidir. Ayrıca Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Tasavvuf gibi alanlarda yapılan ve bir kısmı da yayımlanan çalışma-

lar, yeterli olmasa da, Osmanlı'nın birikimini göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılı münasebetiyle yapılan ilmî çalışmalar ve kültürel etkinlikler de bu zenginliği ortaya koymada önemli bir fonksiyon icra etmişlerdir.

Sözü edilen ilmî çalışmalar dolayısıyla ortaya konulan bilgilerin, Osmanlı tefsir mirasını açığa çıkarmada mühim bir rol oynadığı inkar edilemez bir gerçektir. Ancak bugüne kadar, aslı Arapça veya Farsça olup da Osmanlı döneminde Türkçe'ye tercüme edilen tefsirleri bir bütün olarak ele alan müstakil bir çalışmanın bulunmayışı bizde bu alandaki boşluğu –bütünüyle olmasa da- doldurma noktasında bir isteğin doğmasına sebebiyet vermiştir.

II. Osmanlıca Tefsir Tercümelerinin Tarihi

Bilimsel faaliyetlerde geliştirilen anlayışlar ve dönemsel yaklaşımlar büyük önem arz ederler. Bu durum kendi içerisinde tahlil edilip bir kritiğe tabi tutulabilir. Ancak bu anlayışlar ve usuller hakkında günümüzden bakarak bir yargıya varmak, bunları mahkum etmek isabetli bir davranış ve doğru bir yaklaşım olmaz. Zira bu anlayışların büyük bir ekseriyeti toplumsal ihtiyaçların belirlemesi ile ortaya çıkmıştır. Bu cümleden olarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından başlayarak uzun bir süre Türk dilinde müstakil tefsir eserleri kaleme alma yerine tercüme ve adaptasyon yolunun tercih edilmesi işbu toplumsal ihtiyaçlar nedeniyle benimsenmiştir diyebiliriz. Tercümelerin çoğu kaynak eserin hedef dile birebir aktarımı olmadığı için de bu çalışmalar yeni telif eserler olarak kabul edilmiştir. Aslında Arap dilinde yazılan tefsirlerin bir kısmı da diğer Arapça tefsirlerin özeti gibi olduğundan Osmanlı dönemi eserlerinin dilinin Türkçe olması dışında bu geleneğin tatbikinde önemli bir farklılık bulunmamaktadır.

Bazı serbest ve akademik çalışmalara ek olarak eski kütüphanelerde başlatılan detaylı kataloglama çalışmaları Osmanlı tefsir mirasının çapını tanıma bakımından büyük yarar sağlamıştır. Fakat bütün bu müspet gelişmelerin yanında, bazı eserlerin künyelerini doğru tespit etmenin mümkün olmaması, bazı eserlerin ise öteden beri yanlış tasnif edilmesi, araştırmaların sağlam bir zemine oturmasını bir miktar engellemiştir. Gerek kütüphane kataloglarında gerekse bu alanda çalışma yapanların eserlerinde yapmış olduğumuz inceleme sonucunda aşağıda tanıtımını yapacağımız tefsirlerin, Arapça ve Farsça'dan Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilerek aktarılmış olduğunu gördük. Gördüklerimiz arasında tam tefsir tercümelerinin yanında sadece bazı bölümleri tercüme edilenler, özetlenmek veya genişletilmek sûretiyle Türkçe'ye aktarılan tefsirler de bulunmaktadır.¹

1 Müelliflerin isimlerinin okunuşunda, doğum-ölüm tarihlerinin belirlenmesinde ve eserlerinin yazımında elde başka güçlü bir karine yoksa *TDV İslâm Ansiklopedisi'* nin (*DİA*) bilgileri esas aldık. Kısaltmalar da *DİA*'ya uyarlanmıştır.

A. Yaygınlık Kazanmış Tam Tefsir Tercümelere

Bu başlık altında Kur'an'ın tamamını veya tamamına yakınını tefsir eden Arapça ve Farsça tefsirlerin Osmanlı toplumunda yapılan tam tercümelerine yer verilecek, bununla birlikte aslı tam olup Türkçe'ye bir kısmı tercüme edilen tefsirlere de yine burada değinilecektir. Ancak bu tefsirlerden bir kısmı Osmanlı toplumunda şöret bulup toplum tarafından fazla rağbet görürken diğer bir kısmı yazıldığı veya tercüme edildiği dönemde kalmış ve toplumda şöret kazanamamıştır. Hatta matbaanın yaygınlaşp tefsir eserlerinin de basılmasıyla bazı tefsirler basılıp geniş kitlelere ulaştırılırken diğer bazıları yazdıkları gibi kalmışlar, bazı meraklı okuyucuların istinsah ettirip yararlandıkları nüshalar hariç toplum içinde fazla yaygınlık kazanma imkanı bulamamışlardır. Burada ağırlıklı olarak çokça bilinen ve yaygınlık kazanan eserlere yer verilecektir. Bu eserleri sıralama yaparken, bu tefsirlerin tam oluşları, uzun süreden beri Osmanlı toplumu tarafından kullanılmalrı ve bu tefsirlerin hacimleri ana kriterimiz olacaktır.

1. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*'inin Tercümelere

Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 373/983) Tefsir, Hadis, Fıkıh, Ahlâk ve Kelam ilimleriyle meşgul olmuş bir Türk âlimidir ve İmâmü'l-Hüdâ diye şöret bulmuştur. Zâhid olduğu belirtilen Semerkandî'nin tasavvufa olan meyli tefsirinde ve diğer eserlerinde gözlenmektedir.² Kaynaklarda *Tefsîrü'l-Kur'ân*, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* veya *Tefsîrü Ebi'l-Leys es-Semerkandî* adlarıyla verilen Arapça tefsirinin Türkiye'deki kütüphanelerde çok sayıda yazması vardır. Bu eser *Tefsîrü's-Semerkandî* adıyla basılmıştır (Kahire 1310; I-III, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993). Arapça baskılardan bazısı "Bahru'l-ulûm" adıyla yapılmış ise de bu isimlendirme yanlıştır. Zira *Bahru'l-ulûm* Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî'nin (ö. 860/1456) Kur'an tefsirinin adıdır ve Arap muhakkik ve naşirler her iki Semerkandî'yi birbirine karıştırmışlardır.

Ebü'l-Leys tefsirinde rivayet metodunu uygulamıştır. Ancak rivayet seçiminde çok hassas davranmamıştır. Tefsirinde zayıf hadislerin yanında çok sayıda İsrâiliyât da bulunmaktadır. Semerkandî fazla miktarda olmamak üzere kıraat farklılıklarını ve dil inceliklerini de gösterir. Eser, bir rivayet tefsiri olmakla birlikte, işârî tefsirlerde bulunan ahlâkî-tasavvufî yönünde de barındırmaktadır. Bu sebepten olacak İsmâil Hakkı Bursevî bu tefsirden yararlan-

2 Hayatı ve eserleri hakkında pek çok kaynakta bilgi olmakla birlikte derli toplu bilgiye ulaşmak için bkz. İshak Yazıcı, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî: Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu", Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1982, s. 42-12; Ahmed Paketçi, "Ebü Leys-i Semerkandî", *Dâiretü'l-Maârif Büzürg-i İslâmî (DMBİ)*, Tahran 1373, c. 6, s. 200-204.

nanların başında gelir.³

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin farklı zamanlarda farklı mütercimler tarafından Türkçe'ye tercümesi yapılmıştır.⁴ Abdülkadir İnan, Osmanlı devletinde en çok tercüme edilen ve okunan tefsirin Semerkandî tefsiri olduğunu söyler.⁵ Tefsirin Türkçe tercümeleri içerisinde üçü şöhret bulmuştur. Ancak bunların gerek isimleri gerekse mütercimleri konusunda ciddi bir karışıklık mevcuttur. Son zamanlarda yapılan bir takım kayda değer çalışmalarla bu karışıklık büyük oranda aydınlığa kavuşmuş ve giderilmiştir. Bunları aşağıda vererek kısaca tanıtmak istiyoruz.

a. Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî adlı Tercümesi

İsim zinciri Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed el-Aydîni el-Germiyânî şeklinde kaydedilen Ahmed-i Dâî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte, Osmanlı padişahlarından Yıldırım Beyazıd ile II. Murad arasında kalan dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Germiyanoğlu Ya'kub Beyin sarayında yetişmiş daha sonra Yıldırım Beyazıd'ın himayesinde Emir Süleyman'a hocalık yapmıştır. Bir süre Germiyan Beyliği'nde (Kütahya) kadılık da yapmış, hayatının geri kalan kısmında Çelebi Mehmed'in maiyetinde bulunmuş ve II. Murad'ın hocası olmuştur.⁶ Bursa'da ve diğer şehirlerdeki ikametinde padişahlara ve devlet ricaline yakın olması sebebiyle bazı eserlerini onlara ithafen yazmıştır. Doğum tarihi gibi vefat tarihi de net olarak bilinmemekle birlikte vefatının 824 (1421) yılından sonra olduğu tahmin edilmektedir. Mezarı Bursa'da olup, burada kendi adıyla anılan bir mahalle ve camii de vardır.⁷

Ahmed-i Dâî şiir ve nesir alanındaki bazı telif eserlerinin yanında Attar'ın

3 Bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 7. baskı, Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000, c. 1, 224-226; Hikmet Beşir Yâsin, *İstidrâkât alâ Târihi't-türâsi'l-Arabî: kısmü't-tefsîr ve ulumi'l-Kur'an*, Cidde: Dâru İbni'l-Cevzi, 1422, c. 2, s. 253-273; Yazıcı, a.g.e., s. 64-67, 124-340.

4 Bu tercümelerin kütüphanelerde bulunan nüshalarının karma bir listesi için bkz. Mehmet Kara, "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'ân Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 29, sayı 3, Temmuz-Eylül 1993, s. 30-32 (25-36).

5 Abdülkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961, s. 16.

6 Ahmed-i Dâî'nin hayatını orijinal kaynaklardan araştıran ve başta tefsir tercümesinin mukaddimesi üzere eserlerinin önemli bölümlerini kitabında faksimile olarak nakleden İsmail Hikmet Ertaylan, Dâî'nin yaşadığı dönemle ilgili yapılan hataları ortaya koymuştur (bkz. *Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952, s. 5-7).

7 Hayatı için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342, c. 2, s. 171-172; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308-1315, c. 1, 190; Ertaylan, a.g.e., s. 1-28; Günay Kut, "Ahmed-i Dâî", *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 56-58.

Tezkiretü'l-evliyâ'sı ve Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Tıbbu'n-Nebevî'si* gibi çok sayıda önemli eseri tercüme ederek erken bir dönemde Türkçe'ye kazandırmıştır.⁸ Tefsire dair yaptığı ilk çalışma *Vesîletü'l-mülûk li ehli's-sülûk* adlı müellifi belirtilmeyen bir Âyete'l-Kürsî tefsiri tercümesidir.⁹ Tefsir tercümesi alanındaki maharetini ortaya çıkaran, bir bakıma da reklamını yapan bu tercüme, ondan daha geniş bir çalışmanın yapılması talebini doğurmuştur. Nitekim Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey kendisinden Padişah adına Ebû'l-Leys Semerkandî tefsirini tercüme etmesini istemiş o da *Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî* veya *Dürer-i Latîf¹⁰* adıyla anılan tercümesini vücuda getirmiştir. Bunun Anadolu'da Türkçe'ye çevirilen ilk tefsir olduğu tahmin edilmektedir. Yıldırım Beyazıd'ın oğlu Emir Süleyman Çelebi'ye ithafen hazırlanan tercümeyle Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in (s.a.) risaletinin söz konusu edildiği manzum bir mukaddime ile başlanmakta; burada ayrıca tercümenin hazırlanma sebebi de ortaya konmaktadır.¹¹ Dâî tercümesinde Ebû'l-Leys tefsirini aynıyla aktarmamış yer yer kısaltmalar yapmış, gerekli gördüğü yerlere de başka eserlerden aldığı bilgileri ve yorumları eklemiştir. Bu açıklamaları ve tercümelemleri genellikle nesir olmakla birlikte bazı yerlerde şiir dilini de kullanmıştır. Tercümenin dili tam bir eski Anadolu Türkçesi'dir.¹²

Bu tercümenin Türkiye kütüphanelerinde onlarca yazma nüshası olmakla birlikte¹³ İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Türkçe Yazmalar, nr. 3248) ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Fâtih, nr. 631) nüshalarda mütercim manzum mukaddimesi de bulunmaktadır. Mukaddimesi olmamasına rağmen Nuruosmaniye Kütüphanesi nüshası (nr. 137) da sağlamdır.¹⁴ Ahmed-i Dâî'nin tefsir tercümesi yanlışlıkla Mûsâ İznîkî ve İbn Arabşâh'a da nisbet edilmiştir. Bu sebeple, bir kısmı müstensihlerden bir kısmı ise kütüphane kataloglarını hazırlayanlardan kaynaklanan hatalar nedeniyle kütüphane kayıtlarında tam bir karmaşa bulunmaktadır.¹⁵ Kimileri onun bu tercümesinin

8 Bu eserler için bkz. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 65-191; Kut, *a.g.m.*, c. 2, s. 57.

9 Tanıtımı için bkz. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 188-191 ve metinler, s. 425-428.

10 Ertaylan'a göre bunun eserin adı olması mümkündür (bkz. *a.g.e.*, s. 145).

11 Ertaylan hacimli çalışmasında manzum mukaddimeyi tanıtır (*a.g.e.*, s. 67-71) ve mukaddime-nin tamamını faksimile olarak verir (*a.g.e.*, (metinler) s. 1-10).

12 Tercümenin dili için bkz. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 147-149.

13 Bu nüshalardan bazıları şunlardır: Nuruosmaniye Ktp., nr. 137, 138, 139, 140, 143; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 87; Ankara Milli Kütüphane, Yazmalar, nr. 28; Türk Tarih Kurumu Ktp., nr. 670; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 1190.; nr. 3248, 161; Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 631; Halet Efendi, nr. 2; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 290, 303, 304, 305.

14 Ziya Demir, "Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları- Kuruluşundan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 473-474.

15 Ziya Demir, *Enfesü'l-Cevâhir* adıyla İstanbul kütüphanelerinde bulunan tefsirlerden inceleyebildiklerinin tamamının Ahmed-i Dâî'ye ait Ebû'l-Leys tefsiri tercümesi olduğunu gördüğünü ➤

adının *Enfesü'l-cevâhir* olduğunu söylemekle Mûsâ İznîkî'ye ait olduğu kuvvetle muhtemel olan Hâzin tefsiri tercümesini Ahmed-i Dâî'ye nisbet etmekte,¹⁶ kimileri de Ebü'l-Leys tefsirinin asıl müterciminin Mûsâ İznîkî olduğunu söyleyerek Dâî'yi devre dışı bırakmaktadır. Bazılarına göre ise Mûsâ İznîkî'nin tercümesi Ahmed-i Dâî'nin tercümesinin biraz geliştirilmiş halidir, bu sebeple nisbetler karışmıştır.¹⁷

b. Mûsâ İznîkî'nin Tercümesi

Tam adı kayıtlarda Ebü'l-Fazl Mûsâ b. Hacı Hüseyin b. İsâ el-İznîkî er-Rûmî el-Hanefî es-Sûfî şeklinde geçen Mûsâ İznîkî'nin hayatı hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Eserlerindeki İznîkî nisbesinden ve ilişki içerisinde olduğu âlimlerle devlet adamlarından hareketle İznîkî'te doğduğu, eğitimini burada tamamladığı ve ilmî faaliyetlerini Bursa havalisinde yürüttüğü söylenebilir.¹⁸ Aralarında Çandarlı İbrahim Paşazâde Mehmed, Timurtaş Paşazâde Umur Bey ve Emir Sultan'ın yer aldığı döneminin bazı devlet adamlarından ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Kabri İznîkî'te bulunmakla birlikte mezarının yeri bilinmemektedir. Mûsâ İznîkî'nin vefat tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. *Hedîyyetü'l-ârifîn*'de vefat tarihi 838 yılı olarak zikredilirken,¹⁹ Fuat Sezgin 850 civarı şeklinde belirtir.²⁰ Bursalı Mehmed Tahir *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde vefat tarihini 833 yılı kaydetmekle birlikte²¹ bu eserden önce yayımladığı makalesinde ölüm tarihini 838 şeklinde verir.²² Mûsâ İznîkî'nin *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserinin müellif hattı olduğu ifade edilen nüshasında kitabın 838 yılında telif edildiği şeklindeki bilgi dikkate alındığında vefat tarihinin en erken 838 (1434) yılı olabileceği anlaşılmaktadır.²³

bildirmektedir (bkz. *Osmanlı Müfessirleri*, s. 467). Benzer kanaati İshak Yazıcı da ifade eder (bkz. "Tefsîru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Samsun 1992, s. 79-80). Hamidullah'ın beyanına bakılırsa Joseph Schacht'ın da bu nüshaları karıştırdığı anlaşılmaktadır (bkz. Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, 2. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2000, s. 112-113).

16 Değerlendirme için bkz. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140-141.

17 Bu konudaki tahminler ve değerlendirmeler için bkz. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140-146; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 467-469.

18 Hikmet Özdemir, "XV. Asrın Başında Yazılmış Türkçe Bir Dini Eser Münebbihü'r-râkidîn", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 73, İstanbul 1991, s. 187.

19 Bağdath İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnülemîn Mahmut Kemal- Avni Aktuç), İstanbul: MEB Yayınları, 1951-1955, c. 2, s. 480.

20 Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (GAS), Leiden: Brill, c. 1, s. 446.

21 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 13.

22 Bursalı Mehmed Tahir, "Tarih ve Âsâr-ı Atika: Musa Bin Hacı Hüseyin İznîkî", *Türk Yurdu* (Latin harfleriyle), c. 6, sy. 10, Ankara 1914, s. 23-29.

23 Hikmet Özdemir, "Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî Hayatı ve Eserleri", Doktora tezi, Ankara →

Telif ve tercüme eserlerinin çoğunlukla tasavvuf ve ahlakla ilgili olması Mûsâ İznîkî'nin, döneminin hâkim anlayışına uygun olarak tasavvufi bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Türk dili bakımından döneminin bütün özelliklerini aksettiren *Münebbihü'r-râküdîn*'de tasavvufi renk hemen hemen bütün konularda kendisini göstermektedir (mesela âlimlerin dünyaya meyli hakkında bkz. I, 500-501). Tercümelerini yaptığı dua ve zikre dair *Faslü'l-hitâb, el-Hisnü'l-hasîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn ve Necâtü'z-zâkirîn* adlı kitaplar onun tercümedeki tercihlerini göstermesi açısından dikkate değerdir. Tefsir tercümesi için Ebü'l-Leys es-Semerkindî ile Hâzin'in tefsirlerini seçmesi bu çalışmalarını toplumun orta kesimi için yaptığını göstermektedir. Zira ilmiye sınıfı gerek medrese müfredatı içerisinde gerekse sair çalışmalarda Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Beyzâvî gibi müfessirlerin tefsirleri ile ilgileniyordu. Mûsâ İznîkî Türkçe'nin bir ilim dili olması için çalışanlar arasında önemli bir yere sahiptir. Yaşadığı dönemde padişahların ve devlet adamlarının teşviki ile çok sayıda önemli eser Türkçe'ye çevrilmekte, Türkçe olarak da muhtelif eserler kaleme alınmaktaydı. Mûsâ İznîkî'nin eserlerinin Türkçe açısından değerinin fark edilmesiyle birlikte Türk Dil Kurumu *Münebbihü'r-râküdîn* ve *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserlerini taratarak Tarama Sözlüğü için kaynak olarak kullanmış,²⁴ muhtelif akademik çalışmalarda da onun Türk diline katkısı ortaya konmuştur. Ülken'in İslam medeniyetindeki tercüme konusunu araştırdığı kitabındaki "İznikli Mûsâ b. Hacı Hüseyin, dokuzuncu asrın en büyük mütercimidir" ifadesi²⁵ onun dildeki yerini gösteren en açık ifadelerdendir.

Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys adlı eser Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı rivayet tefsirinin tercümesidir. Mûsâ İznîkî'nin böyle bir tercümesinin olduğu kesin gibiye de kütüphanelerde ona nispetle yer alan²⁶ Ebü'l-Leys tefsiri tercümesi nüshalarının tamamına yakını Ahmed-i Dai'ye aittir.²⁷ Diğer taraftan bazı kütüphane nüshalarını inceleyerek *Terceme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys* ile *Enfesü'l-cevâhir*'in Mûsâ İznîkî'ye ait farklı isimlendirilen aynı eser olduğunu belirten müellifler de vardır.²⁸ Sezgin Neşriyat'ın Mûsâ İznîkî'ye nispetle *Ebü'l-Leys es-Semerkindî Tefsirinin Tercü-*

Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, 1980, s. 12, 21.

24 Bkz. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963, c. 1, Giriş, XXIV, LV.

25 Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler*, İstanbul: Yurttaş Kitabevi, 1948, s. 345

26 Nüshaları için bkz. Özdemir, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî Hayatı ve Eserleri*, s. 75-97; Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 288.

27 Ertaylan, *Ahmed-i Dâî*, s. 146; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 477.

28 Hüsnü, "İbni Arabşah", *Türkiyat Mecmuası*, c. 3, İstanbul 1935, s. 180 vd. (174-182).

mesi adıyla yazmasından tıpkıbasım olarak yayımladığı (I-II, İstanbul 1983) nüshanın da ona nispeti güçlü değildir. Mehmet Karadeniz tıpkıbasım nüshayı *Tefsîru'l-Kur'an* adıyla sadeleştirerek Latin harfleriyle de yayımlamıştır (I-VI, İstanbul 1993-1996).

Enfesü'l-cevâhir ise Hâzin'in *Lübâbü't-tevîl fî meâni't-tenzîl* isimli tefsirinin tercümesidir. Hikmet Özdemir'e göre *Enfesü'l-cevâhir*, Ebü'l-Leys es-Semerkindî ile Hâzin'in tefsirlerinden yararlanılarak Türkçe hazırlanmış bir tefsirdir. İstanbul kütüphanelerinde *Enfesü'l-cevâhir* adıyla yer alan tefsirleri inceleyen Ziya Demir, bunların Ahmed-i Dâî'ye ait Ebü'l-Leys es-Semerkindî Tefsiri tercümesi olduğunu ortaya koymuş,²⁹ İsmail Hakkı Ertaylan da benzer kanaati ifade etmiştir.³⁰ *Enfesü'l-cevâhir*'e ait olduğu kuvvetle muhtemel tek nüsha Bursa Ulu Camii Kütüphanesi'nde (Umumi, nr. 435-436) iken sonradan Bursa Eski Eserler Kütüphanesi'ne (Genel, nr. 1918-1919) nakledilmiş, 1953 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın emriyle Ankara'ya alınmış ve 1954 yılında kütüphane kayıtlarından düşmüştür. Kitabın Âkıbeti bilinmemektedir.³¹ *Enfesü'l-cevâhir*'e ait olduğu söylenen başka yazmalar da bulunmaktadır.³²

c. İbn Arabşâh'ın Tercümesi

İbn Arabşâh Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh ed-Dimaşkî el-Acemî e-Rûmî el-Hanefî, h. 791 (1389) yılında Şam'da doğdu. Timur'un Yakınoğu seferinde ailesi ile birlikte alınarak Semerkand'a götürüldü (802/1400). Orada Seyyid Şerif Cürçânî, İbnü'l-Cezerî ve daha birçok âlimden dersler aldı; Türkçe, Farsça ve Moğolca'yı öğrendi. Orta Asya ve Kafkaslar'daki uzun seyahatlerinden ve ilim tahsilinden sonra m. 1412 yılında Edirne'ye gelerek buraya yerleşti. Edirne'de başta Molla Fenârî ve Simavna Kadısı-oğlu Şeyh Bedreddin olmak üzere muhtelif kimselerden dersler okudu. Osmanlı Padişahı Çelebî Mehmed'in himayesine girdikten sonra şehzadelere hocalık yaptı, Padişahın teşviki ile bazı önemli eserleri Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etti. Padişah'ın ölümü üzerine 20 yıl aradan sonra Şam'a giderek yerleşti ve burada kendisini kitap telifine verdi. 1438 yılında Mısır'a gitti ve Kahire'ye yerleşti. Burada ilmi çevresini genişletti; meşhur tarihçi İbn Tağriberdî ile yakın bir dostluk kurdu. Felsefe, dil ve edebiyat ile yoğun bir şekilde ilgilenip meşgul olması Kahire'de oldu. İbn Arabşâh 854 (1450) yılında Mısır'da vefat etti.

29 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 467-468.

30 Ertaylan, *Ahmed-i Dâî*, s. 140-141.

31 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 468.

32 Mesela bkz. Süleymaniye Ktp., Yazma Başışlar, nr. 3163, 3164; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3549-3551; TSMK, Hazine, nr.21, Bağdat Köşkü, nr. 42, Revan Köşkü, nr. 187.

Eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde veren İbn Arabşâh'ın tarih sahasındaki eserlerinin sayısı bir hayli fazladır. Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinin tercümesine gelince, böyle bir çalışmanın varlığı konusunda şüphe yoktur.³³ Ancak Mûsâ İznîkî'de olduğu gibi İbn Arabşâh'ta da ciddi karışıklıkların olduğu anlaşılmaktadır. Konuyu ciddi manada araştıran Ertaylan ve Demir'e göre kütüphanelerde İznîkî ve İbn Arabşâh'a nispetle kaydedilen eser asıl itibarıyla Ahmed-i Dâî'nin tercümesine büyük oranda benzemektedir. Ancak bunlar müstensihler ve kütüphanecilerce birbirine karıştırılmıştır. Bu sebeple İbn Arabşâh'ın hazırlayarak Çelebi Mehmed'e ithaf ettiği Ebü'l-Leys tefsiri tercümesinin, ona aidiyetinde şüphe olmayan herhangi bir nüshasına rastlanamamıştır.³⁴ Muhtemelen bu karışıklık aynı tefsire ait olan bu tercüme-lerin birbirine benzemesi sebebiyle meydana gelmiştir. Türkiye'deki kütüphanelerde onun adına kayıtlı onlarca tefsir tercümesinin varlığı yanımlara sebebiyet vermeye devam etmektedir.

Türkiyedeki mevcut nüshaları derinliğine inceleyen ve karşılaştırmalar yapan yeni çalışmalara göre Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinin tercümesi ile ilgili son bilgi şu şekildedir: Semerkandî'nin tefsiri Musa İznîkî tarafından *Enfesü'l-Cevâhir* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu isimli tercümenin Hâzin'in tefsirinin tercümesi olduğu bilgisi de doğru değildir. Ayrıca kütüphanelerde *Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys* veya *Tefsîr-i Ebi'l-Leys Tercümesi* adlarıyla yer alan çok sayıdaki yazma eserin asıl itibarıyla İznîkî'nin tercümesi olduğu Ahmed-i Dâî'ye isnadının ise hatalı bulunduğu bildirilmiştir. İbn Arabşâh ise Musa İznîkî'nin tercümesini bazı ekleme ve çıkarmalarla yeniden düzenlemiş olup müstakil bir çalışma yapmamıştır, İsmail Taş yüksek lisans çalışması³⁵ ile İlim Yayma Vakfınca 19-23 Eylül 2011 tarihleri arasında tertiplenen sempozyumda sunduğu tebliğinde³⁶ bu konuda bizlere net bilgiler vermektedir.

Eserin *Nebe Tefsîri'nin* tercümesi h. 1317 tarihinde Dersaadet'te Cemal Efendi Matbaası'nda basılmıştır (72 s.). Eserin iç kapağında eserin müellifinin Ebü'l-Leys es-Semerkindî olduğu ve İbn Arabşâh (ö. 1450-1) tarafından Türkçe'ye tercüme edildiği, eserin iki yazma nüshasının bulunduğu, birinin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde diğeri ise III. Ahmed Kütüphanesi'nde olduğuna dair sonradan elle yazılmış bir not bulunmaktadır. Eser Mustafa Küçük tarafın-

33 Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul: MEB Yayınları, 1941, c. 1, s. 441; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 479.

34 Abdulkadir Yuvalı, "İbn Arabşâh, Şehabeddin", *DİA*, İstanbul 1999, c. 19, s. 315.

35 İsmail Taş, *15. Yüzyılda Ait "Enfesü'l-Cevâhir" Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi* (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), Yüksek lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 35-55

36 İsmail Taş, "15. Yüzyılda Yazılmış 'Enfesü'l-Cevâhir' Adlı Kur'an Tercümesinin Müelli Meselesine Dair Tespitler", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II* (Editörler: Bilal Gökkr v.dğr.), İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013, s. 33-59.

dan günümüz Türkçesi'ne kazandırılmış ve *Amme Cüz'ünün Tercüme ve Tefsiri* ismiyle yayımlanmıştır. (İstanbul: Sezgin Neşriyat 1984).

2. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sinin Tercümeleri

Tam ismi Kemaleddin Hüseyin b. Alî-i Beyhakî-i Sebzevârî Herevî olan Hüseyin Vâiz-i Kâşifî 830 (1427) yılında İran'ın Horasan bölgesindeki Sebzevâr şehrinde doğdu. İlk eğitimini burada aldı. Kısa süreli olarak Nişâbur ve Meşhed'de bulunduktan sonra rüyasında gördüğü Nakşibendî Şeyhi Sadeddin-i Kaşgarî'nin mezarını ziyaret etmek amacıyla Herat'a gitti (1456). Burada Kaşgarî'nin müridi Molla Abdurrahman-ı Câmî ile tanıştı ve Nakşibendiliğe girdi. Büyük bir maharetle yaptığı vaizliği burada da devam ettirdi ve bu konudaki şöhreti kısa zamanda Herat bölgesine yayıldı. Sultan Hüseyin Baykara ile nedimi şair Ali Şir Nevâî'nin dikkatlerini çekti. Onların teşvikleri ile çeşitli eserler kaleme aldı. Hocası ve şeyhi Molla Câmî vefat edince (1492) Herat'tan ayrılıp tekrar Sebzevâr'a döndü ve doğduğu şehirde vefat etti (910/1504-1505). Oğlu Fahreddin Ali Safî (ö. 939/1532), Nakşibendiliğin temel eserlerinden olan *Reşehâtu aynî'l-hayât*'ın müellifidir.

Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, Şîa'nın güçlü olduğu bir yerde dünyaya gelmiş ve hayatının büyük bir kısmını burada geçirmiştir. Çalışmaları ve eğilimi sebebiyle doğup yetiştiği yerde Sünnî olmakla itham edilirken 35 yıl kadar yaşadığı Herat bölgesinde ise Şîilik'le itham edilmiştir. Ali Şir Nevâî (ö. 906/1501) onun hakkında "*Mevlânâ Vâiz 'Kâşifî' mahlası ile bilinir. Gerçekten o, ilmi müşkille-ri ve problemleri çözerdi. Kendisi Sebzevârlıdır. Fakat o, Râfîzîlikten ve onların (Sebzevârlıların) sapık mezheplerinden uzaktır. Ancak, töhmetten de kurtulmuş değildir.... Sesi ve şiir okuyuşu gayet güzel idi. Davud aleyhisselamın sesi onda tecelli etmişti...*" der.³⁷ Ehl-i beyt'e yapılan zulümlerle Kербela vakasını anlattığı *Ravzatü'ş-şühedâ* adlı kitabının Şîi olarak anılmasında önemli tesiri olmuştur. Onda Ehl-i beyt sevgisinin güçlü olduğu âşîkar olmakla birlikte Şîilikle ilgili aşırı bir tutumu olmamış, Sünnîlerin içerisinde de herhangi bir uyum problemi yaşamamıştır. Ancak İranlı biyografi yazarlarının ekserisi onu Şîi alimler arasında sayarlar.³⁸

Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, dil, edebiyat ve İslâmî ilimlerin yanında başta astro-nomi ve astroloji olmak üzere bir kısım müsbet ilimlerle de ilgilenmiş gözlemler yapmıştır. Sayısı kırkı aşan eserlerinin büyük bir kısmı başka dillere çeviril-

37 Ali Şir Nevâî, *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâis* (nşr. Ali Asgar Hikmet), Tahran: Kitabfuruş-i Menucehrî, 1363hş/1984, s. 268.

38 Mesela *Dairatü'l-ma'ârif-i Teşeyyü'* isimli ansiklopedide "Kâşifî Şîa'nın hukema, şuara ve müfessirlerindendir" denilmektedir (ed. Ahmed Hac Seyyid Cevadi v.dğr., Tahran 1992-1994, c. 4, s. 527). Hayatına *A'yânü'ş-Şî'a* ve *A'lâmu'ş-Şî'a* gibi kitaplarda da onun biyogra sine yer vermekle onun Şîi olduğu ifade edilmek istenmiştir.

miş ve akademik çalışmalara konu olmuştur.³⁹

Hint alt kıtasında ve İran'da *Tefsîr-i Hüseyinî* diye de bilinen bazı baskılarında ise *el-Mevahibü'l-Âliyye fî tefsîri'l-keîâmî'r-Rabbâniye* şeklinde isimlendirilen Farsça eser Kâşifî tarafından Ali Şîr Nevâî'ye ithafen 890 (1485) yılında yazılmaya başlanan *Cevâhirü't-tefsîr li tuhfeti'l-Emîr* adlı eserden sonra onu tamamlamaktan vazgeçince 897-899 (1492-1494) yılları arasında yazılmıştır. Bu tefsir de, isminde yer alan "Aliyye" kelimesinden de anlaşılacağı üzere, Ali Şîr Nevâî'ye ithafen kaleme alınmıştır. Dünya kütüphanelerinde çok sayıda yazması⁴⁰ bulunan tefsirin müstakil ve başka tefsirler ve tercümelemlerle birlikte birçok baskısı yapılmıştır.⁴¹ Kâşifî'nin bu kısa ve özlü tefsiri geniş bir coğrafya içerisinde yazıldığı dilde çok okunmakla kalmamış çeşitli dillere de çevrilmiştir. Bu diller arasında Osmanlı Türkçesi, Kazan/Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca da bulunmaktadır. Tefsirin bilinen 7 Türkçe tercümesi aşağıda kronolojik sıraya göre tanıtılacaktır.

a. Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi Tercümesi

Ebü'l-Fazl Mehmed (Muhammed) Efendi meşhur tarihçi, şair ve hattat İdris-i Bitlisî'nin (ö. 926/1520)⁴² oğludur. II. Selim zamanındaki baş defterdarlık görevi sebebiyle Defteri Mehmed Efendi diye de anılır. İlk tahsilini babasından aldıktan sonra devrinin önde gelen âlimlerinden dersler okudu. Bursa'daki Sultâniye Medresesi'ndeki kısa süreli görevinden sonra çeşitli yerlerde kadılıklarda bulundu. Mâlî yönetim alanındaki başarısı sebebiyle Anadolu Defterdarı oldu. Bir süre Osmanlı Devleti'nin Baş Defterdarlığını yürüttükten sonra emekliye ayrıldı ve kendisini ilmi faaliyetlere verdi. Hacca giderken Şam yakınlarında vefat etti (982/1574).⁴³ Mimar Sinan'a kendi adıyla bir camii ve

39 Eserleri için bkz. Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge: Cambridge University, 1956, c. 3, s. 441-444, s. 503-504, Jan Rypka, *History of Iranian Literature* (ed. Karl Jahn), Dordrecht-Holland: D. Reidel Publishing Company, 1968, s. 312-314; Ghulam Hosein Youso , "Kashi ", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden: E.J. Brill, 1978, c. 4, s. 704-705; T.W. Arnold, "Kâşifî", *Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmî (UDMİ)*, Lahor; Pencâb University, 1978, c. 17, s. 20-21; Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifî", *DİA*, İstanbul 1999, c. 19, s. 17-18.

40 Yazmaları için bkz. Storey, *Persian Literature.*, I/1, s. 12-13; a.mlf, *a.e.*, London 1953, I/2, 1195. Sezaî Angî, *Kâşifî, Hayatı ve İstanbul Kütüphanelerindeki Farsça Yazma Tefsirleri* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümü, 1975) adıyla hazırladığı tezde Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan tefsir yazmalarını da tanıtmıştır.

41 Mesela bkz. Bombay 1268, 1279, 1290, 1295, 1298, 1303, 1305, 1312, Mirat (Meerut) 1284, 1288-89; Leknev 1294, 1874, 1888; Delhi 1294, 1304; Agra 1308; I-II., nşr. Muhammed Rıza Celâlî Nâ'inî, *Kitapfuruşî ve Çâphâne-i İkbâl*, Tahran 1317-/1938; I-IV, Tahran 1329 hş.. Ayrıca bkz. Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 13.

42 Hayatı için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 6-8; Abdülkadir Özcan, "İdris-i Bitlisî", *DİA*, İstanbul 1999, c. 21, s. 485-488.

43 Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, c.1, s. 171-172; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 8-9; Abdülkadir ➤

meşruta yaptırtmışsa da cenazesi buraya defnedilememiştir.

Mehmed Efendi iyi yetişmiş, şair ve edip bir şahsiyetti. İlmî çalışma olarak tarihe dair müstakil eserler yazmış, babasının eserlerini ikmal etmiş ve bazı eserlerin tercümelerini yapmıştır. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si ile birlikte *Ahlâk-ı Muhsinî*'sini (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2828, Fatih, nr. 3468) de tercüme etmiştir. Kâtib Çelebi'nin de işaret ettiği⁴⁴ ve kayıtlarda *el-Mevahibül-Aliyye Tercümesi* ve *Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib-i Aliyye* olarak geçen tefsir tercümesinin yazma nüshaları mevcuttur (mesela bkz. İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 1195; Çorum İl Halk Ktp., nr 69, 70).⁴⁵

b. Selanikli Ali b. Veli b. Hamza Tercümesi

Aslen Selanikli olan Veli Efendizâde Ali, Matematik (ilm-i hisâb) âlimidir ve Mekke'de iken *Tuhfetü'l-a'dâd fi'l-hisâb* adıyla matematiğe dair Türkçe bir eser yazmıştır. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirini 952 (1546) yılında *Tercemetü Tefsiri'l-Mevahibi'l-Aliyye* (Tercüme-i Tefsir-i Hüseyin el-Kâşifi) adıyla Türkçe'ye tercüme eden Selanikli Ali, 999 (1590) yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁴⁶ İki ciltlik genişletilmiş bir tercüme olduğu bildirilen bu çalışmada nüzul sebepleriyle kıraat farklılıklarına da değinilmiştir. Bursalı bu tercümenin bir nüshasını İnegöl'deki İshak Paşa Kütüphanesi'nde incelediğini ifade etmektedir.⁴⁷ Eserin diğer bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Hacı Mahmud Efendi, nr. 255, 73 vr.). Müterciminin vefat tarihi sebebiyle ikinci sırada verdiğimiz bu tercüme, muhtemelen Mevâhib-i Aliyye'nin ilk Türkçe çevirisidir.

c. Şeyh Ömer Adûlî Niğdevî Tercümesi

Bursalı Mehmed Tahir, Şeyh Ömer Adulî'den (veya Udûlî) bahsederken onun Niğde'de yetişen ulema ve meşayih'ten olduğunu, 1044 (1635) yılında Hüseyin Vâiz'in *Mevâhib-i Ledünniye* adındaki meşhur tefsirini tercüme ettiğini ve bu tercümenin bir nüshasının Üsküdar'daki Selimiye Kütüphanesi'nde bulunduğunu yazar. Bursalı'nın tefsirin adını *Mevâhib-i Aliyye* yerine *Mevâhib-i Ledünniye* olarak kaydetmesi bir dalgalık eseri olsa gerektir. Zira *Osmanlı Müellifleri*'nin eserlerinin muhtelif yerlerinde bu tefsirin adı doğru

Özcan, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, c. 10, s. 356-357.

44 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 446.

45 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 9; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, c. 2, s. 622; Abay, a.g.m., s. 268; Özcan, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *DİA*, c. 10, s. 357.

46 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 284; Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur (GAL), Suppl.*, Leiden: Brill, 1938, c. 2, s. 536; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimu musannifî'l-kütübî'l-Arabiyye*, Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1957, c. 13, s. 258.

47 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336, c. 3, s. 284; Abay, a.g.m., s. 298.

kaydedilmiştir. Kayıtlara göre bu tercümenin 1046 yılında yazılmış bir nüshası *el-Mevâhibü'l-Aliyye Tercümesi* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Pertev Paşa, nr. 22, I-II 341 vr. ve 314 vr.) bulunmaktadır. Kütüphane kayıtlarında mütercimnin adı Osman Udûlî olarak geçmektedir.⁴⁸

d. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh'in *Zübedü âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*'ı

Gurabzâde Ahmed Salih en-Nâsîh b. Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 1099/1688) ulemâ-i kiramdan bir zat olup, İbrahim Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında Abdülkâdir Geylânî Câmîi vaizi ve nâsîhî idi. 1099/1688'de vefat etti.⁴⁹ Gurabzâde, vezir İbrahim Paşa'nın isteği üzerine 1095/1684 yılında Yakub b. Osman b. Mahmud b. Muhammed Çerhî'ye⁵⁰ (ö. 850/1446) ait Farsça tefsirinin Amme ve Tebareke cüzlerini tercüme etmiş ve mezkur Paşa'ya takdim etmişti. Yapılan tercümeyi beğenen İbrahim Paşa, müfessirimizden Arapça bilmeyen Türk halkının Kur'ân-ı Kerîm'in mana ve maksatlarını kolayca anlayabilmelerini sağlamak için aynı minval üzere tam tefsir yazmasını istedi. Gurabzâde de *Envarü't-tenzil*, *Mevâhib-i Aliyye*, *Meâlimü't-tenzil*, *İrşadü'l-akli's-selîm*, *Envârü't-tenzil* üzerine yapılan Şihâb Hafâcî hâşiyesi, lügât kitaplarından *Garibeyn*, *Ahterî* ve *Hâlîmî* ve tefsire dair daha pek çok kitaptan istifade ederek tefsirini yazmaya başlamıştır. Yazarken müfessirlerin en kuvvetli görüşlerini almış, Âsım kıraatinin Hafs rivayetini tercih etmiş ve ahkâmla ilgili hususlarda İmam-ı Âzam'ın görüşlerine öncelik vermiştir. Ayrıca mümkün olduğu ölçüde Kur'an manalarını ifade etmek üzere nahiv kaidelerine ve belâgatla ilgili hususlara değinmiştir. Üç dört yılda bitirmeyi hedeflerken *Zübedü (Zübedetü) âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adlı çalışmasını bir yıl gibi kısa bir vakitte 1096'da (1685) bitirmeye muvaffak olmuştur.⁵¹ Eserin ebced hesabıyla yazılış tarihi olan 1096 yılına işaret edilmiş, "Budur Âsâr-ı Ahmed Salih" diyerek

48 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 151; Abay, a.g.m., s. 260.

49 Hayatı hakkında bkz. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 164; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 239-40; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 702.

50 Hayatı hakkında bkz. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 546.

51 "Ba'dehü himmet-i âlileri âmi istid'a etti kîm, cemî-i Kur'ân-ı Azimüş-şân o minvâl üzre tefsîr ve beyân oluna. Tâ kîm lisân-ı Arabîden bî-behre olan ebnây-ı Türk Kur'ân-ı vâdihü'l-burhânın manalarından hisse-mend olalar. Ve ânın lügatını fehm itmedikleri eilden müstemend ol-miyalar. Binâen alâ zâlik bu dâileri dâmen dermiyan idüb ve tefâsirden *Envârü't-tenzil*'i ve *Mevâhibü'l-Ledünniyye*'yi ve *Meâlimü't-tenzil*'i ve *İrşadü'l-akli's-selîm*'i ve *Envârü't-tenzil* üzere düşen Şihâb Hafâcî'nin hâşiyesin ve kütüb-i lügât'dan *Garibeyn*'i ve *Ahterî*'yi ve *Uknûm*'u ve *Hâlîmî*'yi ve fenn-i tefsîre müteallık nice kütübü cem' idüb anlardan akvây-ı akvâli ve Hazret-i Hafs'in rivayetiyle İmam-ı Asım'ın kıraatini ve ahkâm da İmam-ı Azam'ın kavlini ve mehma emken eda-i mânada kavaid-i nahviyyeyi ve esrar-ı belâğatın beyânını iltizam idüb şürû eyledim. Bu tahmîn ile ki eğer ömür vefâ idüb havadis-i rüzgardan hâtur emin olursa üç dört yılda husule gelir. Ve lillâhî'l-hamd ve'l-minne bir sene-i şemsiyye müddetinde vücûda geldi", Ahmed Salih Gurabzâde, *Zübedü âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1292, c. 1, s. 3.

tefsire tarih düşülmüştür.⁵² Çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunan⁵³ tefsir iki cilt olarak basılmıştır (İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1292/1875-1294/1877). Yapılan bu çalışmaya *Zübedü âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* ismi daha çok *Envâru't-tenzîl* ile *Mevâhib-i Aliyye*'den istifade edilmesi sebebiyle verilmiştir.⁵⁴

e. İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tercümesi *Mevâkib*

İsmâil Ferruh Efendi aslen Kıvrımlıdır. Ferruh İsmâil Efendi diye de anılır. Doğumu ve tahsil hayatıyla ilgili elimizde ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bazı küçük memuriyetlerden sonra Zahire Anbarları Eminliği yapmış ve ardından R. âhir 1211 (Ekim 1796) tarihinde Londra'ya sefir olarak atanmıştır.⁵⁵ Burada muhtemelen 1218'e (1803) kadar sefirlik yapmış dönüşünde Ordu Defterdarlığı'na getirilmiştir. 1219 yılında bu defa Rumeli Defterdarlığı'na atanmış ve 1221'de uhdesine Zahire Anbarları Eminliği verilmiştir. 1240'tan sonra bir süre de Şikk-ı Sâlis Defterdarlığı yapan İsmâil Ferruh Efendi yaşlı olmasına rağmen dinî konularda hassas olmaması gerekçe gösterilerek 1242 yılında Bursa'ya sürülmüştür.⁵⁶ Bilahare hazırlamakta olduğu tefsir tercümesini tamamlayabilmesi için Kadıköy'de mecburi ikametine izin verilmiştir. 1256'da (1840-1) vefat eden İsmâil Ferruh Efendi Ortaköy'deki Yahya Efendi Dergahı'nın yanındaki mezarlığa defnedilmiştir. Burası sonradan Sultan II. Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı bahçesine katılmıştır. Fâzıl, şair ve mütefekkir bir kimse olduğu söylenen İsmâil Ferruh Efendi'nin Mesnevî'nin yedinci cildinin manzum tercümesi ile *Mevâhib-i Aliyye* tercümesinden başka eseri bilinmemektedir.⁵⁷

İsmâil Ferruh Efendi tefsir tercümesinin mukaddimesinde kendisini, küçük yaşlardan beri Arapça, Farsça ve Türkçe tefsirleri mütalaa eden bir kimse olarak takdim etmektedir. Uzun zamandır bir tefsiri tercüme etmeyi düşündüğünü, sonunda Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirini bu iş için uygun

52 Ahmed Salih Gurabzâde, *a.g.e.*, c. 1, s. 3-4.

53 Müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 313) kayıtlıdır. Başka birçok kütüphanede de yazma nüshaları bulunmaktadır (mesela bkz. Beyazid Devlet Ktp., Beyazid, nr. 306, 402 vr., Veliyüddin Efendi, nr. 420, 76 vr.; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr 213, 217, 218, Damad İbrahim, nr. 75).

54 Ahmed Salih Gurabzâde, *a.g.e.*, c. 1, s. 3.

55 Köprülü'ye göre Londra elçisi İsmâil Ferruh Efendi görevi esnasında Türk-Amerikan ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda gayret göstermiş ve ABD'nin Londra elçisini ikna etmiştir, bkz. Köprülü, Orhan F., "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, LI/200, Ağustos 1987, s. 928.

56 Konuyla ilgili belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye evrakında olup tasnif edilmiştir.

57 Bursalı *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 394-395; a.mlf., *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kıvrım Müellifleri*, haz. Mehmet Sarı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 18-19; Süreyyâ, *Sicill-i Osmani*, c. 4, s. 14; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 740.

gördüğünü bildirmektedir. Bu tefsiri tercümeyle niyetlenince ortaya çıkacak tercümeden halkın kolay istifade etmesini sağlamaya çalıştığımı ifade eder. İsmâil Ferruh Efendi tercümesi için Kâşîfi'nin tefsirini esas almakla birlikte ihtiyaç duyuldukça Ayıntabi'nin *et-Tibyân*, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Hâzin'in *Lübâbü't-te'vîl* adlı tefsirlerinden de yararlanmıştı. Bu tefsirlerde bulunan ve halkın yararlanacağını ve hoşlanacağını düşündüğü esbâb-ı nüzûl ve anlamlı hikaye ve öğütleri tercümesine eklemiştir. İsmail Ferruh Efendi yaptığı tercüme hakkında "...ber vech-i ihtisâr kabaca lisânî Türkî üzere ta'bir olunub mehazi olan *Mevâhib*'e li eclil-murâfaka *Mevâkib* ismiyle tesmiye olundu" ifadelerini kullanmaktadır.⁵⁸

Mevâkib Tefsiri'nin müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndedir.⁵⁹ Osmanlı'nın son dönemlerinde yapılan bu tercüme dili, üslubu, muhtevası sebebiyle büyük ilgi toplamış ve farklı yayınevleri tarafından muhtelif cilt sayısında, çeşitli boy ve şekillerde defalarca basılmıştır.⁶⁰ Baskılarda *Tefsîr-i Mevâkib Tercüme-i Mevâhib-i Aliyye*, *Mevâkib: Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib*, *Mevâkib Tefsiri*, *Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib*, *el-Mevâkib Tercemetü'l-Mevâhib* şeklinde isimler kullanılmış ve halk arasında çok yayılmıştır. İsmâil Ferruh Efendi'nin tercümesi Cumhuriyet döneminde Süleyman Fâhir tarafından sadeleştirilmiş ve Latin harfleriyle *Mevâkib Tefsiri Kur'an-ı Kerim ve Meali* adıyla basılmıştır (I-II, İstanbul 1959). Sadeleştirmede bazı tasarruflarda bulunmuş eklemeler ve çıkarmalar yapılmıştır. Mesela Âl-i İmrân sûresinin başında hurûf-i mukatta ile ilgili yapılan açıklama Süleyman Fâhir neşrinde yoktur. Bakara sûresinin son âyetlerinin (*Âmene'r-rasûlî*) fazileti ile ilgili iki rivayetten sadece biri alınmıştır. Son olarak 2012 yılında Tahşiye Yayınları tarafından Latin harflerine çevrilerek *Mevâkib Tefsiri* ismiyle üç cilt olarak yayımlanmıştır (I-III, İstanbul 2012).

f. Muhammed Sâdık İmânkulî Tercümesi

Kazanlı Muhammed Sâdık b. Molla Şâh Ahmed b. Ebî Yezid b. Rahmetillah b. İmânkulî *Mevâhib-i Aliyye*'yi, *Teshîlü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adıyla Kazan Türkçesi'ne (Tatarca) çevirmiştir. Tercüme 1318-1328 (1900-1910) yılları ara-

58 Bkz. Hüseyin Vâiz-i Kâşîfi, *Tefsîr-i Mevâkib* (trc. İsmâil Ferruh Efendi), I-IV, İstanbul: Şirket-i Sahâ ye-i Osmâniye Matbaası, 1320 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte], mütercim mukaddimesi, s. 3.

59 Türkçe Yazmalar, nr. 8944 (İstanbul Üniversitesi yazmalar kataloğunda müellif nüshası 8949 numarada kayıtlı görünmesine rağmen kütüphanede bizzat yaptığımız araştırmada bu numarada başka bir eserin kayıtlı olduğunu gördük. Eserin müellif nüshası 8949 numarada değil 8944 numarada kayıtlıdır. Ayrıca diğer nüsha için bkz., nr. 7290.

60 Baskılar: İstanbul, 1246, 1281/1864, 1282/1865, 1286/1869; İstanbul 1311; İstanbul, 1317; İstanbul 1317, 1318; İstanbul 1318; İstanbul 1320, 1321, 1324 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte]; İstanbul 1320, 1323; nşr. Mehmed Mehdî, İstanbul, I-IV, 1323-4 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte]; İstanbul 1905. Baskıları için ayrıca bkz. Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 197.

sında hazırlanmış ve iki cilt olarak basılmıştır (Kazan 1911). Tefsir tercümesi sonradan tıpkıbasım olarak yeniden tabedilmiştir (Doha-Katar 1996). Tercümenin birinci cildi Fâtiha ile başlayıp İsrâ sûresi ile son bulmakta, ikinci cildi Kehf sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile son bulmaktadır. Mütercim Muhammed Sâdık İmânkulî aslına uygun bir tercüme ortaya koymuştur. Bu sebeple birinci cilt büyük boy 748, ikinci cilt ise 818 sayfadır. Sayfa kenarında bulunan bazı açıklamalar ve sebab-i nüzûl gibi eklemeler mütercime ait olup bunları hazırlarken Beyzâvî, Zemahşerî, Nesefî ve Ayıntabî'nin tefsirleriyle Süyûtî'nin *Lübâbü'n-nukûl* adlı kitabından yararlanmışır. Mukaddimede mütercim, Kazan Türkçesi'nde muhtelif eserler ve çeşitli dillerden yapılan tercüme olmasına rağmen herhangi önemli bir tefsirin tercümesinin bulunmadığını bildirmekte, dostlarının da teşviki ile ulema arasında meşhur ve makbûl olan Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'ye ait tefsiri tercüme etmeye karar verdiğini ifade etmektedir.⁶¹ İstanbul şivesinden farklı olmasına rağmen anlaşılır bir dile ve sade bir anlatıma sahiptir. Eser üzerinde bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁶²

g. Tâhirü'l-Mevlevî'nin *Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi*

Mevâhib-i Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî), tercümelerinin en sonuncusu Tâhirü'l-Mevlevî'nin Bakara sûresinin sonuna kadar olan *Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi*'dir. *Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi* Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye* adlı Farsça tefsirinin Bakara sûresinin sonuna kadar olan kısmının Türkçe'ye (Osmanlıca) tercümesidir. Maalesef eserin Fâtiha ve Bakara sûresi 7. âyetten sonraki bölümleri kayıptır. Tâhir'ül-Mevlevî'nin vefatından sonra mirasçılarına intikal eden yazma eserlerini de araştırmış olan Şentürk, "Tâhir'ül-Mevlevî'nin eseri (*Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi*) hangi yıllarda tercüme ettiğine ve eserin bugün ne vaziyette olduğuna dâir bir ipucuna rastlayamadık"⁶³ derken, Güngör de "... bu yarım tercümenin akıbeti hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz"⁶⁴ diyerek bu eserin mefkûd olduğu hükmüne varmışlardır. Tespitlerimize göre *Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi*'nin Fâtiha sûresi ve Bakara sûresi 7. âyetin sonuna kadar olan kısmı *Mihverü'l Ulûm* dergisinin 5.⁶⁵ ve 7.⁶⁶ sayılarında yayımlanmıştır. Fakat tercümenin geri kalan kısmının akıbeti hakkında şu an için bilgi

61 *Teshilü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Kazan 1911, c. 1, s. 2.

62 Gayaz Akhmetshin, *Muhammed Sadık İmankulî ve Tefsiri Teshilü'l-Beyan*, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

63 Atilla Şentürk, *Tahir'ül Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990, s. 110.

64 Zül kar Güngör, "Beyânü'l-Hak'dan: Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsîr-i Hüseyinî", *Tasavvuf*, yıl 3, sy. 9, Temmuz-Aralık 2002, Ankara, s. 366.

65 "Kısm-ı Mahsûs - Tefsir-i Hüseyinî'den Süre-i Fâtiha Tercümesi", 14 Şubat 1327/ 9 Rebiülevvel 1330 sy. 5, s. 79.

66 "Kısm-ı Mahsûs - Tercüme-i Tefsir-i Hüseyinî'den Süretü'l-Bakara", 27 Rebiülahir 1330/2 Nisan 1328, sy. 7, s. 111-112.

sahibi değiliz.⁶⁷

Mütercim Tâhirü'l-Mevlevî 5 Ramazan 1294 (13 Eylül 1877) tarihinde İstanbul'un Taşkasap semtinde (Fındıkzade) doğdu.⁶⁸ Asıl ismi Mehmed Tâhir'dir. Soyadı kanundan sonra "Olgun" soyadını aldı. 14 Aralık 1909'da Dârü'ş-Şafakati'l-İslâmiyye'nin edebiyat ve kompozisyon öğretmenliğine tayin edildi. Burada 35 yıl öğretmenlik yaptı. 1920'li yıllarda *Mahfil Dergisi*'ni çıkardı. 20 Ağustos 1923 ilâ 7 Aralık 1925 tarihleri arasında Fatih Camii'nde Mesnevî dersleri verdi. 1924'te İmam Hatip Mektebine öğretmen oldu. 20 Haziran 1951'de vefât etti ve Merkez Efendi Kabristanlığı'nda medfundur.

Şair, yazar, Mevlevî Dedesi, mutasavvıf, gazeteci, müderris, mesnevî-hân ve edebiyat tarihçisi gibi çok yönlü kişiliği ile tanınan Tâhirü'l-Mevlevî, çalışmalarını İslâm tarihi, edebiyat tarihi ve Mevlevilik üzerinde yoğunlaştırmış, *Mîrât-ı Hz. Mevlânâ* (İstanbul 1315), *Divânçe-i Tâhir* (İstanbul 1318), *Tarih-i İslâm Sahâifinden* (İstanbul 1326), *Şeyh Sadi'nin Bir Sergüzeşti* (İstanbul 1327), *Cengiz ve Hulâgû Mezâlîmi* (İstanbul 1332), *Hz. Peygamber ve Zamanı* (İstanbul 1339), *Fuzûlî'ye Dâir* (İstanbul 1936), *Edebiyat Lugati* (İstanbul 1936), *Bâki'ye Dair* (1938), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi* (1946-47) gibi eserler vermiştir. Bu eserlerden başka *Mahfil Mecmûası*, *Beyânülhak*, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşâd* gibi mecmûalarda da dinî, târihî, edebî bir çok makale yazmıştır.

Tâhirü'l-Mevlevî, *Beyânü'l-Hak* dergisinde yazmış olduğu kısa bir makalede Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'yi tanıtmış ve *Cevâhirü't-tefsîr* ve *Mevâhib-i Aliyye* ile ilgili şu bilgileri vermiştir. "... bundan (*Cevâhirü't-tefsîr*) mâadâ muhtasar bir tefsîr-i muteber daha yazmıştır ki bu da Ali Şîr nâmına ithâf edildiğinden ismi *Mevâhib-i Aliyye* olup 897 senesinde tahrîr olunmuştur... Bu tefsîr-i şerif vecîz olmakla beraber meânî-i cûyân-ı Kur'ân'ın talebine kâfil ve tefâsîr-i muhtasara meyânında hakîkaten bî-muâdil olduğundan beyne'l-ulemâ mergûbiyet-i fevkalâde iktisâb etmiştir".⁶⁹

Makalede, İsmâil Ferruh Efendi ve tercümesinden de bahsetmiş, ancak tercüme ile ilgili memnuniyetsizliğini şu sözlerle ortaya koymuştur: "Asr-ı Mahmud-ı Sâni ricâlınden ve Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan İsmâil Ferruh Efendi tarafından 1246 tarihinde *Tefsîr-i Mevâkib* nâmıyla lisânımıza tercüme

67 Bu konuyla ilgili Recep Arpa'nın hazırladığı "Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne" başlıklı makale *Usûl Dergisi*'nde (sy. 21) yayım aşamasındadır.

68 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, MEB Yay. İstanbul 1970, s. 1857-1862; Şentürk, *Tahirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, s. 110; Âlim Kahraman, "Tâhirülmevlevî", *DİA*, İstanbul 2010, c. 39, s. 409.

69 Tâhirü'l-Mevlevî, "Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsîr-i Hüseyinî", *Beyânü'l-Hak*, sy. 41, 21 Şaban 1327/24 Ağustos 1325, s. 916. Makale Zül kar Güngör tarafından giriş ve dipnot ilaveleriyle birlikte latin harfleriyle yayınlanmıştır (bkz. *Tasavvuf*, yıl 3, sy. 9, Temmuz-Aralık 2002, Ankara, s. 363-369).

edilerek mükerreren tab' ve temsil kılınmıştır. Lâkin Hazreti Müfessir [Kâşifi], âyât-ı Kur'âniyyeyi kelime-be-kelime tavzîh ve bazı nükâtü latîfe ile tevşîh eylemişken, mütercim-i merhûm [İsmâil Ferruh Efendi] şu usûle ademi riâyetle meâl-i âyâtü hülâsaten tercüme edivermiş ve o nükâtü ne hikmete mebnî ise ter geçmiştir. Bundan dolayı tefsir-i şerif-i mezkûrun meslek-i müfessire muvâfık olmak üzere tarafı âcizânemden müstâinen bi'llâh yeniden tercümesine ibtidâr edilmiş ve hulûl-i miadında nüsha nüsha neşri mukarrar bulunmuştur."⁷⁰ Buna istinaden *Mevâhib-i Aliyye*'yi kendisi de tercüme etmeye başlamış ise de tamamlamaya muvaffak olamamıştır. Tâhirü'l-Mevlevî'nin bu tercüme-yi yarım bıraktığını onun *İslam Yolu*'ndaki bir okuyucu sorusuna verdiği şu cevaptan anlıyoruz: "Bendeniz vaktiyle *Mevâkib*'i Türkçe'ye nakletmeğe özenmiş ve sûre-i Bakara'nın sonuna kadar yazmışım. Sonra bir takım mânialar zuhûriyle tercemeye devam edemedim."⁷¹

Tâhirü'l-Mevlevî'nin de belirttiği üzere *Mevâhib-i Aliyye* kelime kelime tefsir edilmiş iken, *Mevâkib*'de ise âyetler bir bütün olarak tefsîrî tercüme şeklinde bazı eksiltmeler ve ilâvelerle birlikte çevrilmiştir. Tâhirü'l-Mevlevî, *Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi*'nde müellifin üsûlüne riâyet ederek belirli kelime grupları halinde yapılan tefsiri bir eksiltme ve ilâve yapmaksızın birebir tercüme etme yoluna gitmiştir. Bu sebeple tercümede devrik cümleler kullanmış, kırık mânâlar vermiş, bu da tercümenin rahat okunurluğunu ve akıcılığını bozmuştur. Ancak, Kâşifi'nin âyetleri kelime kelime tefsir ederken İsmâil Ferruh'un müfessirin üslûbuna uymayıp âyetleri bir bütün olarak hülâsaten tercüme etmesine ve bazı nükteleri tercüme etmemesine binâen Tâhirü'l-Mevlevî'nin bu tercüme-yi giriştiğini göz önüne aldığımızda bunun bilinçli bir tercih olduğunu görürüz. Tercümede çok sayıda Arapça ve Farsça kelimeye yer verilmiş, *Mevâkib*'e nazaran daha ağır ve ağdalı bir üslûp kullanılmıştır. Bu durum, Tâhirü'l-Mevlevî'nin Fars dili ve edebiyatı konusundaki uzmanlığının bir tezahürü olsa gerektir.⁷² Mütercimin belirttiğine göre tercümede *Mevâhib-i Aliyye'nin* Hindistan baskısı esas alınmıştır.⁷³

Mevâhib-i Aliyye'nin Osmanlı Toplumuna İçin İfade Ettiği Anlam

Mevâhib-i Aliyye'nin müellifi Hüseyin Vâiz-i Kâşifi Şîî muhitinde doğmuş ve yetişmiş ise de hayatının en verimli yıllarını tasavvuf tarihi bakımından çok önemli olan Herat ve Horasan'da geçirmiştir. Buralarda Türk dünyasını bir hayli etkileyen Molla Câmî (Abdurrahman Câmî) ve Nevâî (Ali Şîr Nevâî) ile yakın dostluk kurmuştur. Bunlar ilmî kişiliklerinin yanında Nakşibendîlik tarihi açısından da önemli şahsiyetlerdir. Kâşifi'nin bunlara olan sevgisi ve yakın-

⁷⁰ Tâhirü'l-Mevlevî, *a.g.m.*, s. 916.

⁷¹ Tâhirü'l-Mevlevî, "Bir Cevap", *İslam Yolu*, nr. 64, 22 Aralık 1949, s. 3.

⁷² Arpa'nın "Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne" adıyla yayımlanacak makalesinden.

⁷³ *İslam Yolu*, nr. 64, 22 Aralık 1949.

lığı eserlerini onların adına atfen isimlendirmesinden de anlaşılmaktadır. Hocası ve şeyhi Molla Câmî ilmî ve irfânî kişiliğiyle Fâtih Sultan Mehmed'in de dikkatini çekmiş ve Fâtih onunla irtibat kurmaya çalışmışsa da bu mümkün olamamıştır. Ancak o, Fâtih'in oğlu II. Bayezid ile mektuplaşmış ve bazı şiirlerini ve eserlerini II. Bayezid'e hitaben ve atfen kaleme almıştır. Molla Câmî diğer Türk devletleri ve hükümdarları ile de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur.⁷⁴ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi de güçlü kişiliği yanında Sultan Hüseyin Baykara, Molla Câmî, Ali Şir Nevâî ve diğer zevatla olan iyi ilişkileri sebebiyle Osmanlı coğrafyasında kısa zaman içerisinde tanınmış ve benimsenmiştir. Oğlu Fahreddin Ali Safî'nin Nakşibendilikle ilgili *Reşehât* adlı eseri de kendisinin ve oğlunun tanınmasında etkili olmuştur. Zaten Osmanlı toplumu, devlet ricali ve halkıyla birlikte her zaman din ve tasavvuf ile iç içe olmuştur. Özellikle büyük tarikatlar ve kolları toplumda hüsnü kabul görmüş ve başta pâdişahlar olmak üzere devlet ricali tarafından himaye edilmiştir. Osmanlı'nın egemen olduğu yüzyıllar boyunca toplum içerisinde bir yandan medreselerde ilmî faaliyetler devam ederken öte yandan da câmî, tekke ve zâviyelerde halka dinî-ahlakî eğitim veriliyordu. Halk din bilgisini, ya vâizlerin ve tasavvuf erbabının vaaz ve sohbet halkalarından ya da basit tarzda yazılmış ilmihal, mevize, din ve tarih kitaplarından karşılıyordu. Bilgi ile donatılmış güçlü bir toplum yapısı oluşturmak isteyen Osmanlı devlet ricali bir yandan telif eserleri teşvik ederken öte yandan da nitelikli eserlerin Türkçe'ye aktarılmasına destek çıkıyordu.⁷⁵ Bunun bir başka amacı da Türkçe'yi bir ilim dili haline getirmektir. Yukarıda sunulan tefsir tercümelerinin çoğunda devlet ricali desteğinin olması bu görüşümüzü desteklemektedir. Zaten tercüme hareketi başlayınca bazı ilmî eserlerle birlikte halkın dikkatini çekici ve bilgi seviyesini yükseltici kitaplar da Türkçe'ye aktarılmaya başlandı.⁷⁶

İlmin ve tercümelerin teşvik edilmesinden Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin eserleri de müsbet manada etkilenmiş ve birçoğunun Türkçe'ye tercümesi yapılmıştır. Tefsire gelince, Selanikli Ali b. Veli *Mevâhib-i Aliyye*'yi yazıldıktan 52 yıl sonra, 952 (1546) gibi erken bir tarihte, Türkçe'ye çevirmiş Ebû'l-Fazl Mehmed Efendi ise *Mevâhib-i Aliyye* ve *Ahlâk-ı Muhsinî* çevirileri ile onu takip etmiştir. Tefsirin aynı asır içerisinde iki farklı çevirisinin yapılması dikkat çekicidir. Ortada onlarca başka tefsir varken Kâşifi'nin tefsirinin peşpeşe iki defa çevirilmesi,

74 Osmanlıda padişahların ve toplumun tasavvuf ve mutasavvıflarla ilişkisi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: IRCICA Yayınları, 1998, c. 2, s. 110-114, 120-137, 186-193.

75 Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey Türkçe'nin bir ilim dili haline gelmesi ve bu dilde halka yönelik eserler yazılması için en fazla çaba sarf eden devlet adamlarındandır.

76 Osmanlı ilk dönem tercüme faaliyetleri için bkz. Ülken, *İslâm Medeniyetinde Tercüme*, s. 340-350; Günay Kut, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: IRCICA Yayınları, 1998, c. 2, s. 26-59.

aradan daha bir asır geçmeden Şeyh Ömer Adûlî tarafından üçüncü kez çevirilmesi sonra da ona dayalı olarak Türkçe bir tefsirin hazırlanması mütercimlerin ve ilim adamlarının Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin şahsiyetine duydukları güven ve eserlerinin muhtevâsındaki tasavvufî ve ahlâkî eğilimler sebebiyle olsa gerektir. *Mevâhib-i Aliyye*'nin XIX. asrın ilk yarısında beşinci kez Osmanlıca'ya aktarılması ve defalarca basılması Osmanlı toplumunun yapısının aradan geçen yıllara rağmen fazla değişmediğini göstermektedir. Kazan ulemâsından İmankulî'nin *Mevâhib-i Aliyye* tercümesi *Teshîlü'l-beyân*'a yazdığı girişte müfessir Kâşifî'ye olan güveni ifade etmesi benzer dini ve tasavvufî eğilimlerin Türk dünyasının diğer bölgelerinde de olduğunu göstermektedir. *Mevâhib-i Aliyye*'nin çevirilerinin fazlalığı halkın Kur'an bilgisi ihtiyacını karşılama gibi bir amaca da hizmet etmiştir.⁷⁷ Bunun en açık delili ilgili tefsirin aynıyla Türkçe'ye aktarılmaması ve tefsirde bazı tasarrufların yapılmasıdır. İmankulî dışındakiler âdetâ *Mevâhib-i Aliyye*'nin metnini almışlar, bazı eklemeler ve çıkarmalar yaparak toplumun ihtiyacına göre yeni bir metin hazırlamışlar ve bunu Türkçe olarak toplumun ilgisine sunmuşlardır. İmankulî ise başka kaynaklardan aldığı ek açıklamaları tefsirin kenarında vermiştir.

3. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ının Tercümesi

Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dimaşkî (ö. 773/1371), *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça⁷⁸ tefsirinin Osmanlıca tercümesi ve *Enîsü'l-munkatiîn* adlı 6 ciltlik tasavvufî eseriyle bilinmektedir.⁷⁹ *et-Tibyân* tefsiri Ayıntâbî Muhammed (Mehmed) b. Hamza el-Hanefî (ö. 22 Rebiulevvel 1111/ Eylül 1699) tarafından Osmanlı Türkçe'sine çevirilmiştir. Mütercim Ayıntâbî ilim çevresinde Tefsîrî Efendi, Tefsîrî Mehmed Efendi ve Muhammed et-Tefsîrî şeklinde meşhur olmuştur. Aslen Antepli olmakla birlikte İstanbul, Sivas ve Trablusşam'da bulunmuştur. Ali Gürânî'den, Âkif Efendi'nin babası Bayram Efendi'den ve Amîd Medresesi hocalarından dersler almış, Sivas'ta bir süre hocalık yapmıştır.⁸⁰ Hanefî fakihî olan Ayıntâbî, kelimeler ve tefsirle de meşgul

77 Osman Keskiöglü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara: DİB Yayınları, 1989, s. 215.

78 Bursalı Mehmed Tahir "Mevlana Muhammed Hızır tarafından yazılan bu tefsir lisân-i Türkî üzeredir." diyerek tefsirin aslının Türkçe olduğunu söyler ki bu bir hatadır (bkz. *Delilü't-tefâsir*, Necm-i İstiklâl Matbaası, İstanbul 1325, s. 47). Aynı hata Osman Keskiöglü tarafından da tekrar edilmiştir (bkz. *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, s. 231).

79 Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 199, 341; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 345; Brockelmann, *GAL*, c. 2, s. 111; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatte'l-asri'l-hâdir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâ yye, 1406/1986, c. 1, s. 172. Tefsirin Arapça aslının yazması Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndedir (nr. 244, 363 yk.).

80 Abdürrahim b. İsmail Amasyalı Âkîfzâde, (Kitâb) *el-Mecmû fî'l-meşhûd ve'l-mesmû*, Hikmet Özdemir (haz.), İstanbul: Türkiye İlimi İctimai Hizmetler Vakfı, 1998, s. 134; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. 4, s. 199.

olmuş, Beyzâvî tefsiri üzerine haşiye yazmıştır.⁸¹ Padişah IV. Mehmed zamanında Şeyhü'l-İslâm Minkârîzâde Yahya Efendi'nin ilgi, talep ve tavassutu ile İstanbul'a gelerek Huzur derslerine katılmıştır. 1073-1080 (1662-1669) yılları arasında İstanbul'da yedi yıl ikamet ettikten sonra kendi arzusu ile Sivas'a dönmüş, hayatının geri kalan kısmını Sivas Şifaiye Medresesi'nde müderris olarak geçirmiş ve burada vefat etmiştir.⁸²

Tefsîri Mehmet Efendi, Hanefî mezhebine ve Nakşibendî tarikatına mensup, ulemâ arasında sözü dinlenen, âlim, sâlih ve fazıl bir şahıstı. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1- *Tercüme-i Tibyân*, 2. *Hâşiyetü Envârî't-tenzil li'l-Beyzâvî*, 3. *Hâşiye alâ Şerhi Hâşiyeti'l-Hayâlî li'l-Akâidi'n-Neseftî*, 4. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Mir Ebi'l-Feth (Âdâb-ı Mirî)*, 5. *Hâşiye alâ Zadi'l-mütezevvicîn fi Şerh Zuhri'l-müteehhilîn*, 6. *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Şerh Muhtasari İbn Hâcib*, 7. *Risâle fi'l Mantık*.⁸³

Tefsîri Mehmed Efendi'nin kendisinden 124 yıl kadar sonra vefat eden Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi (ö. 1238/1823) ile karıştırılması sonucunda kayıtlarda önemli hatalar yapılmıştır. Bu karışıklığa dikkatsizliğin yanında isim, nisbe ve künyelerdeki benzerlikler sebep olmuştur denilebilir. Tefsîri Mehmed Efendi bir eserinde isim ve nisbesini verirken “ed-Debbâğ” kelimesini kullanmışsa da⁸⁴ bu yaygın değildir ve ayrıca Debbâğ ile Debbâğzade aynı anlamda değildir. Binaenaleyh, bize göre onun için Debbâğzâde künyesinin kullanımı hatalıdır. Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi bazı çeviriler yapmışsa da bu çeviriler daha çok İslam hukuku ve Hanefî âlimler ile ilgilidir.⁸⁵ Buna

81 Bkz. Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzahü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul: MEB Yayınları, 1972, c. 1, s. 141; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, c. 2, s. 525; Ebü'l-Fadl Muhammed b. Halil Murâdî, *Silkü'd-dürer*, Bulak: Matbaatü'l-Miriyyeti'l-Amire, 1301, c. 4, s. 38; Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. 9, s. 272.

82 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyü'l-fudalâ*, Abdülkadir Özcan (nşr.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, c. 2, s. 158; Rıdvan Na z-İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri: Anadolu Türk Tarihi Tedkikatından*, İstanbul: Maarif Vekaleti Devlet Matbaası, 1928/1367, s. 136.

83 Hayatı hakkında bkz. Şeyhî, *Vekâyü'l-fudalâ*, c. 2 s. 158; Âkifzâde, Abdurrahim el-Amâsî, *Kitâbü'l-Mecmû fi'l meşhûd ve'l-mesmu*, Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Arabi), nr. 2527, vrk. 38a; Na z- Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, s. 136-7; Bağdatlı, *İzahü'l-meknûn*, c. 1, s. 141; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Gâziantep Meşâhiri*, Gâziantep: Gâziantep Halkevi Yayınları, 1939, s. 9-11; Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, c. 4, s. 38; Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. 9, s. 272; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, c. 2, s. 525; Muhammed Zahid el-Kevserî, *et-Tahrîrü'l-vecîz fimâ yebteğihî'l-müstecîz*, Halep: Mektebü'l-Matbûatü'l-İslâmiyye, 1993/1413, s. 36; *Gaziantep İl Yıllığı*, 1968, s. 168.

84 Tefsîri Mehmed Efendi, *Hâşiye alâ Zadi'l-mütezevvicîn fi şerh Zuhri'l-müteehhilîn*, Bursa Yazma ve Eski Basım Eserler Ktp., Ulucâmi, nr. 2483/5, vrk. 116b

85 Hayatı ve eserleri için bkz. Ahmet Özel, “Ayıntâbî, Mehmed Münib”, *DİA*: İstanbul, 1991, c. 4, s. 245-246.

rağmen pek çok kütüphane kaydında Tefsiri Mehmed Efendi'nin *Tibyân* tercümesi Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi'ye nisbet edilmiştir.

Tefsirin mukaddimesinde belirtildiğine göre eser Padişah IV. Mehmed'in isteği üzerine tercüme edilmiştir.⁸⁶ Ayıntâbî Mehmed Efendi haftada iki defa yapılan huzur dersleri⁸⁷ için dönemin Şeyhülislâmı Minkârizade Yahya Efendi tarafından İstanbul'a davet edilmiş, onun yakın ilgi ve alakasına mazhar olmuş ve Padişah'a kendisinden övgüyle bahsedilmiştir. Padişah'ın huzurunda yapılan ve huzur dersleri denilen bu derslere ulemâ, vüzera ve yüksek tabakaya mensup kişiler katılırdı. Yine bu toplantıların birinde Padişah IV. Mehmed, Ayıntâbî'den Kur'ân'ı Türkçe'ye tercüme etmesini istemiş, kendisine dört adet tefsir on adet lügat kitabı ve birçok hediyeler verilmiştir. Mehmed Efendi de bunu bir emir telakki edip *Tibyân Tefsiri*'ni esas almak sûretiyle diğer tefsirlerden de faydalanarak iki yıl içinde kendi el yazısıyla 1110⁸⁸ (1698) senesinde iki takım yazmış, birini dönemin hükümdarı IV. Mehmed'e sunmuş diğerini de halkın okuması için vakfetmiştir.⁸⁹

Ayıntâbî, tercümeğe esas aldığı *et-Tibyân* üzerinde pek çok tasarrufta bulunmuş, el-Ezdi'nin dirâyet ağırlıklı tefsirini rivâyet ağırlıklı bir tefsir haline dönüştürmüş, bazen de el-Ezdi'nin bazı konulardaki görüşlerinin tersine kendi görüşünü vermiştir. Bu haliyle Ezdi'nin tefsirinden oldukça farklı bir eser ortaya çıkmıştır. İçinde bir Kur'ân çevirisini de barındıran *Tibyân Tefsiri*, sonraları yaygınlaşan "Meâl-Tefsir" tarzının da ilk örneklerindedir. Osmanlı toplumunun dinî hayatına ve Kur'ân anlayışına büyük ölçüde tesir eden *Tibyân Tefsiri*, muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arz etmesi, ilk Türkçe matbu tefsir olması, üslûbunun anlaşılır ve kolay olması, muhtasar ve tam bir tefsir olması ve Padişahın teşvikiyle yazılması gibi çeşitli sebeplerle Osmanlı toplumunda büyük bir rağbet görmüş, son dönem Osmanlı toplumunu besleyen Türkçe eserler arasında önemli bir yer edinmiş, geniş halk kitleleri tarafından büyük rağbet görmüş, neşredildiği tarihten itibaren Cumhuriyet'in ilanına kadar en fazla basılan ve okunan tefsir olma özelliğini korumuştur.

86 IV. Mehmed tercüme faaliyetlerine büyük önem vermiş, müsbet ilimlerle ilgili pek çok eseri de Türkçe'ye tercüme ettirmiştir. (bkz. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970, s. 137.

87 Huzur dersleri ve katılanlarla ilgili bkz. Ebu'l-Ülâ Mardin, *Huzur Dersleri, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 3-4, İstanbul 1950, s. 993-1053.

88 İstisnasız bütün kaynaklarda tercüme tarihi olarak 1698/1110 yılı zikredilir. Müellif n tefsirin bir nüshasını hükümdara (IV. Mehmed) takdim ettiğini bildiriyor. Ancak bu tarihte hükümdar hayatta değildir. O 1648-1687 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış ve 1693 de vefat etmiştir. Bu durumda ya müellif eserini hükümdara takdim etmemiş ya da tercüme tarihi yanlış. Müellif tefsirin bir nüshasını hükümdara takdim ettiğini tefsirinin dibacesinde bildiriyor. Bu sebeple kanaatimiz odur ki tercüme daha erken bir tarihte yapılmıştır.

89 Tefsiri Mehmed Efendi, *Tefsîr-i Tibyân*, İstanbul: Şirket-i Sahâ ye-i Osmâniye, 1316, c. 1, s. 3.

Tibyân Tefsiri'nin başta Türkiye olmak üzere, İran'dan Mısır'a, Almanya'dan İngiltere'ye kadar, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde 100'ün üzerinde yazma nüshası mevcuttur.⁹⁰ *Tibyân Tefsiri* 1841 (h. 1257) yılında Mısır'da Bulak Matbaası'nda basılarak ilk matbu Türkçe tefsir olma önceliğini kazanmıştır. Yedi defa Mısır'da dokuz defa da İstanbul'da olmak üzere on altı kez Arap harfleriyle, üç kez de Latin harfleriyle basılmak suretiyle toplam on dokuz defa neşredilmiştir.⁹¹

Tibyân Tefsiri son dönem Osmanlı toplumunun dini hayatına ve Kur'an kültürüne adeta damgasını vurmuş, halkın "müteber" addettiği kitaplar arasında en ön sıralarda yer almıştır. *Tibyân Tefsiri*'nin Türkiye ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshasının mevcut olması ve çok sayıda baskı yapması, Osmanlı toplumunda bu tefsire olan rağbeti göstermektedir. Mezkur tefsirin toplum üzerindeki etkisi -az da olsa- hâlâ devam etmektedir. Bugün okuma yazma bilen pek çok yaşlı insanın evinde hala bu tefsir mevcut olup okunmaktadır. Bu tefsirin son olarak Ahmed Davudoğlu tarafından yapılan bir düzenlemeyle yeniden neşredilmesi de etkisinin hala devam ettiğini destekler niteliktedir. Süleyman Fâhîr, *Tercüme-i Tibyân*'ı özetleyip sadeleştirmiş ve *Kur'an-ı Kerîm Meali ve Tefsiri: Tibyan Tefsiri* (I-III, İstanbul 1956, 1963) adıyla Latin harfleriyle yayınlamıştır. Daha sonra Ahmed Davudoğlu bu çalışmayı yeni bir düzenleme ile dört cilt halinde bastırmıştır (İstanbul 1980, 1987).⁹² Kütüphane kataloglarında bu sadeleştirme ve adaptasyonun hazırlayıcısı olarak Mehmed Münib'in adının verilmesi hatanın günümüzde de devam ettiğini göstermektedir. Tefsir hakkında biri yüksek lisans⁹³ biri de doktora⁹⁴ olmak üzere iki akademik çalışma yapılmıştır.

90 Yazma nüshaları için bkz. Recep Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 28-32.

91 1257/1841, I-II; 1266/1849, I-IV; 1279/1863, I-II), daha sonra İstanbul'da (1283/1866-7, I-IV; 1286/1869, I-IV; 1290/1872, I-IV; 1296/1879, I-IV (iki cilt bir arada); 1306/1889, I-IV (iki cilt bir arada); 1308/1890; 1317-8/1899-1900, I-IV, (iki cilt bir arada); 1320-1/1902-3 I-IV; 1323-4/1905-6, I-IV) pek çok defa neşredilmiştir. Baskıları için ayrıca bkz. Recep Arpa, "İlk Matbû Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: Tibyân Tefsiri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* (Editörler Bilal Gökkır v.dğr.), İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011, s. 248-249.

92 Hamidullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, s. 202.

93 Recep Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

94 Orhan İyibilgin, *Ayntabî'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva Ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. [Editörün notu: İyibilgin tezinde Ayıntabî'nin çalışmasının Ezdî'nin *Tibyân* adlı tefsirinin tercümesi olmayıp, Beyzâvî, Râzî ve Begavî gibi diğer kaynakların yanı sıra Ezdî'nin söz konusu *Tibyân* adlı tefsirinden de istifade ile hazırlanmış bir eser olduğu görüşünü savunmaktadır. İyibilgin TALİD'in elinizdeki sayısında konuyla alakalı yazısında benzer bir görüşü dile getirdiğinden detaylar için bu yazıya bakılabilir].

III. Osmanlı Toplumunda Yaygınlık Kazanmayan Tefsir Tercümeleri

Bu başlık altında -asılları çok bilinsin veya bilinmesin- Osmanlı toplumunda yaygınlık kazanmayan ve meşhur olmayan tefsir tercümelerine yer verilecektir. Aslında aşağıda anacağımız aslı Arapça olan tefsir kitaplarının büyük bir kısmı çok bilinen ve Arapça asıllarıyla yaygın olan eserlerdir. Taberî, Fahreddin er-Râzî, Beyzâvî, ve Hâzin tarafından yazılan tefsirler bunlar arasındadır. Tanıtımda bu tercümelerin asıllarının telif tarihleri esas alınarak tanıtılacaktır.

1. Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*'ının Türkçe Tercümesi

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) rivayet tefsiri geleneğinde zirve bir isimdir. Bu keyfiyet onun sadece tefsir alanındaki yetkinliğiyle de alakalı değildir. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı geniş rivayet tefsiri İslam dünyasında şöhret bulmuş, hatta İbn Kesîr'in tefsirine kadar bu alanda 'yegane' tefsir olma özelliğini korumuştur.

Fars edebiyatı tarihi ve literatürü üzerine araştırmalar yapan C. A. Storey, *Câmi'u'l-beyân*'ın Mansûr b. Nûh es-Sâmânî (ö. 366/977) için Farsça'ya tercüme edildiğini, Farsça çevirisinden de Türkçe'ye aktarıldığını ifade etmiş, bu çeviriye ait bir nüshanın Ayasofya Kütüphanesi'nde (nr. 87) bulunduğunu bildirmiştir.⁹⁵ Tefsirin Farsça çevirisi ile ilgili bilgiler doğrudur ve bir heyet tarafından yapılan muhtasarının çevirisi *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî* adıyla Habîb Yağmâî tarafından İran'da neşredilmiştir (I-VII, Tahran 1339 hş./1960).⁹⁶ Ancak Storey'in bahsettiği Ayasofya Kütüphanesi'nde, Taberî tefsirinin Türkçe tercümesi değil de Farsça tercümesinin yazması bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan Farsça çevirinin mütercim heyetinden ve bazı başka delillerden yola çıkarak Taberî tefsirinin Türkçe'ye de tercüme edilmiş olacağına kuvvetle ihtimal verir. Muhammed Hamidullah da Türkçe çevirisinin nüshalarının İstanbul, Leningrad ve Manchester'de bulunduğunu söyler, ancak herhangi bir numara vermez.⁹⁷ Tercümenin Osmanlı Türkçesi'ne mi yoksa başka bir lehçeye mi yapıldığıyla ilgili de bilgi bulunmamaktadır.

2. Begavî Ferrâ'nın *Me'âlimü't-Tenzîl*'inin Türkçe Tercümeleri

Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimlerinde şöhret bulmuş olan Ebu Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî'nin (ö. 516/1122) rivayet ağırlıklı tefsiri *Me'âlimü't-tenzîl* sonraki tefsirlere, özellikle de Hâzin'in tefsirine kaynaklık yapmış olması nedeniyle de önemli bir tefsirdir.

95 C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, London: Luzac & Co, 1927-1939, I/1, s. 2-3. Ayrıca bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 437.

96 İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul 1993, c. 7, s. 106.

97 Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, s. 109; a.mlf., *Aziz Kur'ân*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000, Giriş, s. 132.

**a. Abdülkâdir b. Osmân el-Bigavî (Vehbî-i Yemânî)'nin
Tefsîru'l-Kur'an ve Tenvîru'l-İrfan Adlı Tercümesi**

Bu tefsirin Osmanlı döneminde Vehbî-i Yemânî tarafından tam bir tercümesi yapılmıştır. Asıl adı Abdülkâdir b. Osmân el-Bigavî olan mütercim hayata hakkında fazla bilgi yoktur.⁹⁸ Yemen'de uzun süreler kaldığı için Vehbî-i Yemânî diye meşhur olmuş ve bazı eserlerinde bu ismi mahlas olarak kullanmıştır.⁹⁹ Bursalı Mehmed Tahir onun ismini bir yerde Kadri Muhammed Efendi, diğer bir yerde Muhammed Kadri Efendi¹⁰⁰ şeklinde verirken¹⁰¹ Bağdatlı adının Abdülkadir b. Osman el-Bigavî olduğunu ve Kadri ve Vehbî mahlaslarını kullandığını ifade eder.¹⁰² Vehbi-i Yemânî şairlik yönü olan fudaladan bir zat olup aslen Biga'lıdır. İlk ilmî tahsilini memleketinde yapıp icazet aldıktan sonra tahsilini ilerletmek amacıyla Mısır'a ve Yemen'e gitmiş, uzun bir süre Yemen'de kaldıktan sonra dönüşünde bir süre memleketi Biga'da bulunmuş, daha sonra İstanbul'a gelerek tefris ve telif ile meşgul olmuştur. Vefat tarihi konusunda bazı farklı mülahazalar olmakla birlikte Abay 1065 (1654) tarihini tercih etmiştir.¹⁰³ 15'ten fazla tercümesi olduğu bildirilen mütercim *Tefsîru'l-Kur'ân ve tenvîru'l-irfân, Kenzü'l-meânî, Şerhu Kasîde-i İbn Düreyd* (1065), *Terceme-i Camiü's-sağîr*¹⁰⁴ eserlerinden bazılarıdır.

Bursalı'nın naklettiğine göre Mütercim *Terceme-i Camiü's-sağîr* (Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa nr. 458) adlı eserinin mukaddimesinde *Tefsir-i Begavî*'yi tercüme ettiğini haber vermektedir.¹⁰⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, Vehbi-i Yemânî'nin üç ciltten müteşekkil Türkçe bir tefsir te'lif ettiğini ve I. cildinin *Tefsîrul-Kurân ve tenvîrul-irfân*, II. cildinin ise *Tenzîlül-Furkân* ismini taşıdığını haber vermekte fakat eserin Beğavî'nin tefsirinin tercümesi olduğu konusuna değinmemektedir. Merhum Ali Turgut ise "... Bigalı Kadri Mehmed Efendi (1042/1632) tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek IV. Murad'a hediye edilmiştir."¹⁰⁶ diyerek Begavî'nin bu tefsirinin tercüme edildiğini bildir-

98 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c.1, s. 403. Ayrıca bkz. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, 601-602; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, c. 1, s. 309, c. 2, s. 376; Kehhale, *Mu'cemül-müellifin*, c. 5, s. 293.

99 *Tefsîru'l-Kur'ân ve tenvîru'l-irfân*, BEYEK, nr. 116. vrk. 860^a.

100 Bursalı Mehmed Tahir, "Muhammed Kadri Efendi", *İslam Mecmuası*, yıl 2, c. 2, sy. 24, 1331, s. 590.

101 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 403.

102 Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 601.

103 Abay, a.g.m., s. 298.

104 1042 tarihinde üç cilt üzere tercüme ve tertip edilen bu eser IV. Murad'a hediye edilmiştir. Mütercim eserin Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa 458 numarada kayıtlı nüshanın mukaddimesinde *Tefsir-i Begavî*'yi tercüme ettiğini haber vermektedir (Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 403).

105 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 403

106 Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1991, s. 240.

mekle birlikte bunu bir kaynağa dayandırmamış ve başka bir ayrıntıya yer vermemiştir.

Vehbi-i Yemânî'nin tercümesinin bilinen tek nüshası *Tefsîrul-Kurân ve tenvîru'l-irfân* adıyla Bursa Yazma Eser Kütüphanesi Haraççioğlu bölümü 105, 116 numaralarda kayıtlıdır. Eser müellif hattı olup iki cilt bir arada olmak üzere dört ciltten (860 vrk.) müteşekkil ve tercümesi 1039-1040/1628-1629 yılları arasında tamamlanmıştır. Mütercim Vehbi-i Yemânî eserin her bir cildine ayrı isim vermiştir. I. cilt *Tefsîrul-Kur'ân ve tenvîrul-irfân* olup Nisâ sûresinin sonuna kadardır. II. cilt *Me'âlimü't-tenzîl fi avalimit-tevîl* adını taşımakta ve Mâide sûresinden İsrâ sûresine kadardır ve 1039/1628 yılı Zilhicce ayının sonunda tamamlanmıştır. III. cilt *Tefsîru'l Kur'ân ve tenzîlül-Furkân* İsrâ sûresinden Sâd sûresine kadardır. IV. cilt ise *Me'âlimü't-tenzîl fi meâlimi't-tevîl* ismini taşımakta olup Sad sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadardır. Ferağ kaydında tercümenin Abdülkadir b. Osman Vehbi el-Yemânî'nin kendi el yazısıyla yazıldığı ve 1040/1629 yılı Zilka'de ayının sonunda tamamlandığı ifade edilmiştir.

b. İngiliz Kerim Efendi'nin (ö. 1886) Tercümesi

Amasya'nın Akdağ nahiyesine bağlı Akviran köyünde doğan Kerim Efendi eğitimini İstanbul'da tamamladı. İmamzâde Esad Efendi'nin meşhur talebelelerinden Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından Londra'ya tahsile gönderilen Kerim Efendi, Avrupa'dan dönünce İstanbul'da bir yandan eğitim ve öğretimle meşgul olurken bir yandan da eserlerini kaleme aldı. Ulema için önemli bir mevki olan İstanbul pâyesine yükseltildi. 20 Rebûlâhîr 1303 (26 Ocak 1886) tarihinde vefat etti ve Fâtih Camii hazîresine defnedildi. Kerim Efendi'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında Mustafa Reşid Paşa ve Subhi Paşa gibi devlet adamlarının rolü büyüktür. Özellikle onun Avrupa seyahati, Osmanlı ulemasının Batı ile kültürel temasının ilk örneklerinden birini teşkil etmesi bakımından önemlidir. İyi İngilizce bilen bir Osmanlı âlimi olarak çağdaş ilimler konusunda belli bir fikir kazanmış ve ömrünün sonlarına doğru Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirini bu fikrin ışığında okutmuştur. Kerim Efendi'nin kozmoloji ve coğrafya konularıyla da ilgilendiği görülmektedir.¹⁰⁷

Hilmi Ziya Ülken, Begavî tefsirinin İngiliz Kerim Efendi diye şöhret bulan Amasya Akdağlı Kerim Efendi tarafından tercüme edildiğini söyler.¹⁰⁸ Ülken'in yukarıda bahse konu olan Vehbi el-Yemânî'nin tercümesini mi kendisine nispet ettiği yoksa İngiliz Kerim Efendi'nin ayrı bir tercümesinin mi var olduğu meselesi net değildir. Bununla birlikte kaynaklarda İngiliz Kerim Efendi'ye ait bir tercümeyle dair herhangi bir bilgiye veya nüshaya rastlanmamıştır.

¹⁰⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Cevat İzgi, "İngiliz Kerim Efendi", *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, s. 295-296.

¹⁰⁸ Ülken, *İslam Medeniyetinde Tercüme*, s. 354.

3. Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ının Türkçe Tercümeleri

Hayatı, eserleri ve ilmî kişiliği konusunda muhtelif çalışmalar bulunan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209)¹⁰⁹ en meşhur eseri *Mefâtihu'l-gayb* adlı ansiklopedik tefsiridir. Râzî'den sonraki müfessirler bu tefsirden büyük ölçüde etkilenmiştir. Râzî'nin Ehl-i sünnet çizgisinde olması, sağlam bir muhakeme ve yorum gücüne sahip bulunması ve ilmî yetkinliğini tefsirinde ortaya koyması bunda etkili olmuştur. Fahreddin er-Râzî ekolü Osmanlı'ya Molla Fenârî ile taşınmış ve uzun yıllar etkisini korumuştur.¹¹⁰ *Mefâtihi'l-gayb*'ın Arapça'sı Osmanlı ilim çevrelerinde çok kabul görmüşse de Türkçe tercümeleri Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yapılmıştır. Üstelik bu çalışmalar tefsirin tamamının tercümesi olmayıp bazı sûrelerin veya bölümlerin tercümesi veya özeti şeklindedir. Bunlardan -haklarında bilgi bulunanlardan- aşağıda kısaca bahsedilecektir.

a. Muallim Naci'nin Tercümeleri

Muallim Nâcî olarak bilinen İstanbullu Ömer Hulûsi b. Sarrac Ali 1850'de İstanbul Fatih'te doğdu. Bazı resmî görevlerde bulunduktan ve ilmî faaliyetler yürüttükten sonra İstanbul'da vefat etti (1310/1893). Muallim Naci, Arap dili-edebiyatı, Türk tarihi ve Türk dili-edebiyatı alanlarında şöhret bulmuştur. *Sânihatü'l-Arab* isimli Arap deyimleri ve atasözleri kitabının mukaddimesinde *İcâz-ı Kur'ân* adlı kitabını yazınca âlimleri *Mefâtihi'l-gayb* tefsirinin önemli parçalarını tercüme etme noktasında teşvik ettiğini ve bu teşvikin karşılık bulması sebebiyle mutlu olduğunu söyler. Nitekim Sırrı Paşa, Fâtiha sûresinin tefsirini *Sırr-ı Kur'ân* adıyla tercüme edince memnuniyetini ve teşekkürünü *Saadet* gazetesindeki köşesinde ifade etmiştir. Muallim Nâcî, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihi'l-gayb*'ına dayalı olarak toplam üç tercüme yapmıştır.

1) *Hulâsatü'l-Ihlâs. Tefsiru Sûreti'l-Ihlâs* adıyla da anılan çalışma Fahreddin er-Râzî'nin Ihlâs sûresi tefsirinin özet bir tercümesidir (İstanbul 1304/1887, 36 s.).

2) Fahreddin er-Râzî'nin huruf-i mukattaa hakkında verdiği bilgilerin tercümesi olan *Muammâ-yı İllâhî* adlı eser yayımlanmıştır (İstanbul 1302. 47 s.)

3) *İcâz-ı Kur'ân* adlı eser ise Fâtiha sûresi tefsirindeki bir bölümün tercümesidir (İstanbul 1301/1884; İstanbul 1308/1891, 40 s.). Bu tercüme ayrıca Ümit Şimşek tarafından *İcâz-ı Kur'ân* adıyla hazırlanarak latin harfleriyle basılmıştır (İstanbul 1997, 126 s.)¹¹¹

109 Fahreddin er-Râzî'nin tefsiri hakkında bkz. Muhsin Abdülhamid, *er-Râzî müfessiran*, Bağdad: Dârü'l-Hürriyye, 1394/1974; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 488-496; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, c. 1, s. 290-296; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: DİB Yayınları, 1988, c. 2, s. 237-294; a.mlf., "Fahruddin er-Razi ve Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Ankara 1977, s. 7-57.

110 Bkz. Ocak, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. 2, s. 181-184.

111 Fevziye Abdullah, "Naci", *İA*, c. 9, s. 15-21; Özel, a.g.m., sy. 16, s. 120-121.

b. Sırrî-i Giridî'nin Tercümeleri

Sırrî-i Giridî, asıl adı Giritli Muhammed Selim Sırrı Paşa b. Helvacızade Salih Tosun olup, 1843 yılında Girit adasının Kandiyе kasabasında doğmuştur. Giridî, çeşitli yerlerde memurluk ve birçok şehirde valilik yaptıktan sonra hastalığı sebebiyle İstanbul'a yerleşti ve 1895 yılında burada vefat etti. Kabri II. Mahmud Türbesi'nin avlusundadır¹¹²

Tefsire dair muhtelif eserleri olan ve bunlardan birçoğunu hazırlarken Fahreddin er-Râzî'den istifade eden Sırrı Paşa, *Mefâtihi'l-gayb*'ın ilk cildi olan Fâtiha sûresi tefsirini *Sırr-ı Kur'an* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu tercüme üç cilt halinde basılmıştır (İstanbul 1302-1303/1885-1886).

Onun *Sırr-ı Furkân: Tefsîr-i Süre-i Furkân* adlı çalışması da Râzî'nin Furkân sûresi tefsirinin tercümesi gibidir. Eserin muhtelif baskıları bulunmaktadır¹¹³ Aslında onun İnsan, Yûsuf ve Meryem sûreleri tefsirlerinde de Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinin ağırlığı fazladır. Ne var ki o bu eserlerini tercüme olarak görmemiştir.

c. Süleyman Tevfik Hüseyinî Özzorluoğlu'nun Tercümesi

Süleyman Tevfik'in (1865-1939) hayatı hakkında elimizde ayrıntılı bilgi yoktur. Onun ilgi alanı hikaye, şiir, gündelik hayat, yemek, folklor ve din gibi geniş bir yelpazede idi. Telif ve tercümelerinin sayısı büyüklü küçüklü 130 kadardır.¹¹⁴ Seyyid Süleyman Tevfik Hüseyinî *Tafsîlü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* adındaki Kur'ân tercümesini Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinden istifade ile hazırlamıştır. Bu tercümenin bir nüshası İstanbul Üniversitesi İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde (nr. 6249) kayıtlıdır. Süleyman Tevfik'in özet tercümesinin baskısı da yapılmıştır (*Tafsîlü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul 1326/1910; *Tercüme-i Şerife Türkçe Kur'ân-ı Kerîm (Mûlahhas Tafsîlü'l-Beyân)*, İstanbul 1344/1926).¹¹⁵

112 Bağdathî, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 395; Süreyyâ, *Sicill-i Osmani*, c. 3, s. 15-16; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 246-248; Sırrî-i Giridî, *Tabakat ve Adab-ı Müfessirin*, s. 26-30; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 448; Abdulhalim Koçkuzu, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992; a.mlf., "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı: Giritli Sırrı Paşa", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14, Konya 2002, s. 189-213; Ekrem Gülşen, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir İlimindeki Yeri*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 94; Abdülhamit Birışık, "Sırrî-i Giridî (Sırrı Paşa)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, c. 2, s. 531-532.

113 I-III, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1302-1303, (280, 240, 287 s.; Vilayet Matbaası, İstanbul 1307, 16, 554 s.; 2. baskı: Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1312, 1 c'de 2 c., 320, 309 s.; 3. baskı: Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1312, 1. c., 10-316 s.; Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1312, 2. c., 309 s.; Baskı yeri ve tarihi yok, 1 ciltte 3 cilt, 280, 240, 285 s. Baskılar hakkında bk Ekrem Gülşen, "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 2, 2010/2, s. 161-188.

114 Eserleriyle ilgili bkz. M. Sabri Koz, "19. ve 20. Yüzyıllarda İki Fıkra Derleyicisi: Mehmed Tef k ve Süleyman Tef k", *Müteferrika*, sy. 4, sh. 45-58, Kış-1994.

115 Süleyman Tef k'in Kur'an çevirisi ile ilgili tartışmalar ve nüshaları için bkz. Düccane Cündi- ➔

d. Mehmed Hâlis Efendi'nin Tercümesi

Mehmed Hâlis Efendi Şirvan'da doğmuş olup bölgenin tanınmış hocalarından Mehmed Efendi'nin oğludur. 1867'de İstanbul'a geldi. Fatih Tabhâne Medresesi'nde ikamet ederken bir taraftan Tikveşli Yûsuf Ziyâeddin Efendi'nin Fâtih Camii'ndeki derslerine devam edip icâzet aldı. 1878 yılında Dârüşşafaka'da Arapça, akaid ve fıkıh muallimliğine getirilen Mehmed Hâlis Efendi mektebin ilk hocaları ve kurucuları arasında yer alır. 1884'te Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyeye, 1888'de Tedkîk-i Müellefât Encümeni üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Kısa bir müddet huzur derslerine muhatap olarak katılmıştır. Mehmed Hâlis Efendi, ders vekilliği sırasında medreselerde yeni fen derslerinin okutulması ve bu kurumların ıslah edilmesi yolunda çaba göstermiş ve önemli hizmetler yapmıştır. *Telhîsü'n-nahv* (İstanbul 1323, 1328); *Mizânü'l-ehân* (İstanbul 1324); *Usûl-i Akâid*; *İlm-i Kelâm*; *Envârü'l-âdâb* (İstanbul 1324); *Cihâd-ı Ekber* (İstanbul 1333); *Tatbîkât-ı Arabiyye* eserlerinden bazılarıdır.¹¹⁶

Mehmed Hâlis Efendi *Terceme-i Mefâtihül-Gayb* adıyla *Mefâtihü'l-gayb*'in bir kısmını ve yine seçilmiş bazı sûre ve âyetlerini tercüme etmiştir (Osman Ergin Türkçe Yazmaları nr. 765, 766, 1238; "*Mefatih el-gayb'de Yâsin Sûresi'nin Tefsiri Tercümesi*" (nr. 1788, 11 vrk.); "*Mefatih el-gayb'de 'Allahu nur es-semavât ve'l-arz' Âyetinin Tefsiri Tercümesi*" (nr. 1790, 18 vrk.).

4. Necmeddin Dâye'nin *Bahrü'l-Hakâik*'inin Türkçe Tercümesi

Ebû Bekr Necmeddin-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî, ilim tahsilini kendi bölgesi olan Rey'de tamamlamış, daha sonra 599 yılında çıktığı ve muhtelif zamanlarda devam ettirdiği seyahatları sırasında Şam, Mısır, Hicaz, Mekke, Medine, Irak, Harezm, Musul, Diyarbakır ve Konya'da bulunmuştur. Konya'da Sadreddin Konevî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile buluşup görüşmüştür. Anadolu'ya gelişi Moğol istilası sebebiyledir. Anadolu'da muhtelif şehirleri ziyaret ettikten sonra Kafkaslar'a ve Irak'a seyahatlerde bulunmuş ve 654 (1256) yılında muhtemelen Bağdâd'da vefat etmiştir. Devrinin büyük mutasavvıflarını ziyaret etmiş bir kısmına da müritlik yapmıştır. Necmeddin-i Kübrâ (ö. 618/1221) ve Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) kendilerinden yararlandığı şeyhlerin başında gelmektedir.

Tasavvufa dair birçok eseri bulunan Necmeddin Dâye'nin tefsirinin adı *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsiri's-Seb'i'l-mesânî*'dir. Halen yazma olan tef-

oğlu, "Türkçe Kur'an Çevirilerinin Siyasî Bağlamında Bir Kur'an Mütercimi: Süleyman Tev-k", *Müteferrika*, sy. 11, sh. 21-52, İstanbul, Yaz (Temmuz) 1998; Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 199; İsmet Binark-Halit Eren, *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Quran: Printed Translations: 1515-1980*, İstanbul: IRCICA Yayınları, 1986, s. 470.

116 Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 303; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: Medrese Yayınları, 1980, c. 3, s. 241-242. Hak-ki Maviş, "Mehmed Hâlis Efendi", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 490.

sire ait dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüsha bulunmaktadır.¹¹⁷ Ancak bu nüshaların isimlendirilmesinde ve nisbetinde ciddi hatalar yapılmıştır. Süleyman Ateş nüshalar üzerinde yaptığı çalışmada önemli bir hatayı ortaya çıkartmış, Mehmet Okuyan ise Ateş'in danışmanlığında hazırladığı doktora çalışmasında onun tesbitlerini detaylandırmıştır. Tespitlere göre Dâye'nin tefsiri ile hocası Necmeddin Kübrâ'nın tefsiri *Aynü'l-hayât* ve Alâüddevle Simnânî'nin (ö. 736/1335) çalışması birbirine karıştırılmıştır. İstanbul kütüphanelerinde Kübrâ'ya atfen *Aynü'l-hayât* adıyla kayıtlı nüshalar da Dâye'nin *Bahrü'l-hakâik*'idir.¹¹⁸ Muhtemelen Kübrâ'nın tefsirinin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır.¹¹⁹

Dâye'nin tefsirinin özeti Şah Muhammed b. Ahmed b. Ebissuûd es-Sıddîkî el-Manastirî (ö. 1052/1642) tarafından *Nehrü'd-dekâik fî tercemeti Bahri'l-hakâik* adıyla Türkçe'ye çevirilmiştir. Mütercimim Hanefî fihhının önemli eserlerinden *Mültekâ* ve *Bedâ'üü-s-senâi'* üzerine haşiyeleri vardır.¹²⁰ 1638 yılında istinsah edilen bir nüshası Milli Kütüphane'de (nr. 2131) olup 60 varaktır ve muhtemelen eksiktir ya da tefsirin az bir kısmının tercümesidir.¹²¹ Tefsirin farklı kütüphanelerde nüshaları mevcuttur (Manisa İl Halk Ktp. (nr. 34337/2), Milli Ktp. (nr. 1936, 2131/1), Kayseri Raşid Efendi Ktp. (nr. 1099). Ömer Nasuhi Bilmen bu tercümenin Necmeddin Kübrâ'ya ait *Te'vîlât-ı Necmiyye*'nin Türkçe bir özeti olduğunu söyler¹²² ki -yukarıda belirtildiği gibi- Süleyman Ateş'e göre bu eserin Necmeddin Kübra'ya nisbeti hatalıdır.

5. Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*'inin Türkçe Tercümeleri

Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsir tarihinin en meşhur şahsiyetlerindedir. Osmanlı döneminde daha çok ilmiye sınıfına mensup zevatın ilgi duyduğu tefsiri *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine şerh, haşiye ve talikat türünden çok sayıda çalışma yapılmıştır. Metnin zorluğu ve özet anlatımı sebebiyle halkın ilgisini çekmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

117 Mesela bkz. Mehmet Okuyan, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001, s. 96-104.

118 Mehmet Okuyan, "Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Samsun, 1996, s. 113-114; a.mlf., "Bahru'l-Hakâik Tefsiri ve Müelli Üzerine", *a.e.*, sy. 12-13, Samsun, 2001, s. 97-129; Hamid Algar, "Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, 515-516.

119 Dâye'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Okuyan, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 65-123.

120 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336

121 Bkz. Abay, a.g.m., s. 284.

122 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 498, 695.

a. Ali Efendi el-Birgîvî Tercümesi

Amasyalı Akifzâde Abdürrahim (ö. 1223/1808) Beyzâvî'nin tefsirinin Manisa Akhisar'da müderrislik yapan ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhü'l-Mevâkıf*ını da tercüme eden Ali Efendi el-Birgîvî (ö. 1185/1771) tarafından *Terceme-i Tefsîri'l-Beyzâvî* adıyla Türkçe'ye çevirildiğini söyler.¹²³ Ancak günümüzde bu tercümenin varlığına ve özelliklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Beyzâvî tefsirinin tamamının mı yoksa bir bölümünün mü tercümesi olduğu da belli değildir. Tamamı tercüme edilmiş olsa idi bir şekilde duyulur ve bilinirdi.

b. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh Tercümesi

Bağdat'ta Abdülkâdir Geylânî Câmîi vaizliğinde bulunmuş olan Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh b. Abdillâh el-Bağdâdî (1099/1688) Kadı Beyzâvî ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin tefsirlerinden istifade ile (*Tefsîrû*) *Zübedü (Zübdetü) âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adıyla iki ciltlik Türkçe bir eser yazmıştır. Kitabın adı yazım tarihi olan 1095'i de göstermektedir. Muhtelif yazmaları bulunan¹²⁴ bu çalışma taş baskı yöntemiyle iki cilt olarak tabedilmiştir (İstanbul 1292-1294).¹²⁵

c. Ebû Saîd b. eş-Şeyh Sun'illâh-i Kûzeğrânî'nin Tercümesi

Ebû Saîd b. eş-Şeyh Sun'illâh-i Kûzeğrânî (ö. 980/1572) Nakşibendî şeyhi ve tefsir âlimidir. Aslen Horasanlı olan babası Şeyh Sun'ullah, Herat'ta büyük mutasavvıf Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492) ile beraber meşhur Nakşibendî şeyhlerinden Ubeydullah Ahrâr'dan (ö. 895/1490) feyiz almış, daha sonra irşad göreviyle gittiği Tebriz'in Kûzeğrân kasabasına yerleşmiş, Ebû Saîd 920'de (1514) burada dünyaya gelmiştir. Burada yetişen Ebû Saîd, Azerbaycan'ı ikinci defa fetheden Kanûnî Sultan Süleyman'a sığınarak onunla birlikte İstanbul'a geldi. Halep'te devlet hizmetine alınarak kendisine 15 akçe maaş bağlandı. Ebû Saîd İstanbul'da vefat etti ve Şeyh Vefa Camii Kabristanı'nda kendisi için yaptırılan türbeye defnedildi. Atâî hazîrenin kitâbesinde, "Merhum Şeyh Ebû Saîd bu fenâ mülkünden ayrılınca halka çok vefa gösterdiğinden Vefa Meydanı onun malı oldu" anlamına gelen Farsça bir kıtanın yazılı olduğunu kaydeder. Atâî onun Beyzâvî tefsirini tercüme ettiğini, kendisinin bu eseri gördüğünü, ayrıca bir de tabakatü'l-müfessirîn yazdığını söyler.¹²⁶ Kütüphane kataloglarında bu tercümenin varlığına dair bilgiye rastlamadık.

123 Âkifzâde, (Kitab) *el-Mecmû fi'l-meşhûdi ve'l-mesmû*, s. 203; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 368; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 535; Abay, a.g.m., s. 262.

124 Müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 313) kayıtlıdır.

125 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 239.

126 Hayatı hakkında bkz. Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 207-208; *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, 1107; Mürsel Öztürk, "Ebû Saîd-i Sâni", *DİA*, Ankara 1994, c. 10, s. 225.

d. Gümülcineî Feyzî-zâde Ahmed'in Tercümesi

Katalog kayıtlarında kimliği hakkında bilgi sahibi olmadığımız Gümülcineî Feyzî-zâde Ahmed'in Beyzâvî tefsirinden A'raf sûresi 96. âyetin tefsirini tercüme ettiğine dair bir kayıt vardır. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Gazetesi Kütüphanesi bölümünde (nr. 6) *Terceme-i Tefsîr-i Beyzâvî* adıyla kayıtlı 12 varaktan ibaret bir eserdir.

6. Hâzin'in *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*inin Tercümesi

Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Muhammed el-Hazin'in (ö. 741/1340) *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl* adlı tefsiri Begavî Ferrâ'nın tefsirinin özeti gibidir. Buna rağmen ondan fazla rağbet görmüştür. Yukarıda da işaret edildiği gibi bir görüşe göre Mûsâ İznîkî bu tefsiri *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Hikmet Özdemir'e göre ise bu isimdeki tefsir Mûsâ İznîkî'nin Ebü'l-Leys es-Semerkindî ve Hâzin'in tefsirlerinden yararlanarak hazırladığı Türkçe tefsirin adıdır. Kütüphanelerde bu isimle bulunan çok sayıda yazma tefsir tercümesinin Ahmed-i Dâî'nin Ebü'l-Leys es-Semerkindî tefsiri tercümesi olduğu Ziya Demir ve İsmail Hakkı Ertaylan tarafından tespit edilmiştir. Bu tercümenin Bursa Ulu Camii Umumi Kütüphanesi'nde kayıtlı olduğu söylenmişse de belirtilen yerde halihazırda böyle bir tefsir nüshası bulunmamaktadır.¹²⁷ Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Yazma Bağışlar, nr. 3163, 3164) *Tercüme-i Tefsîr-i Hazin* adıyla tercümesi Mûsâ İznîkî'ye atfedilen ilki 1216 (1801) yılında istinsah edilmiş iki ayrı tefsir tercümesi vardır.

7. Yakub b. Osman el-Gaznevî el-Çerhî'nin Tefsirinin Tercümesi

Yakub b. Osman b. Mahmud b. Muhammed Gaznevî Çerhî Nakşibendî, Gazne'ye yakın Çerh kasabasında doğmuş ve 850 (1446) veya 838 (1434-5) yılında vefat etmiştir. Nakşibendiye tarikatının büyüklerindedir ve Ubeydullah Ahrar'a hocalık yapmıştır.¹²⁸ Fâtiha sûresiyle son iki cüzün tefsirini ihtiva eden kitabı *Tefsîr-i Ya'kub-i Çerhî* (veya *Tefsîrü sûreti'l-Fâtiha ve sûreti'l-Mülk ila âhiri'l-kitâb*) adıyla anılmaktadır. Eserin dili Farsça'dır. Çok sayıda yazması bulunan tefsir çoğu Hint alt kıtasında olmak üzere defalarca da basılmıştır.¹²⁹

a. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh'in Tercümesi

Çerhî'nin bu tefsirini yukarıda adı geçen Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh, Bağdat valilerinden vezir İbrahim Paşa'nın isteği üzerine 1095 (1684) dolaylarında Türkçe'ye tercüme ettiğini bildirmekte ve *Zübedü (Zübdetü) âsâri'l-*

¹²⁷ Konunun ayrıntısı için Musa İznîkî başlığına bakınız.

¹²⁸ Hayatı için bkz. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 546; Said Aykut, "Yakub-i Çerhî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, İstanbul: Şule Yayınları, 1995, c. 7, s. 358-365.

¹²⁹ Tefsirin yazmaları ve basmaları için bkz. Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 9. Nüveyhiz, Çerhî'nin *Tefsîrü'l-Kur'ân* adında Arapça tefsirinin Hindistan'da basıldığını ayrıca *Tefsîrü'l-Fâtiha* adında Farsça bir tefsiri olduğu söyler (bkz. *Mu'cemü'l-müfessirîn*, c. 2, s. 741).

Mevâhib ve'l-Envâr adlı tefsirinin önsözünde bununla ilgili olarak şu açıklama yer vermektedir:

“Mahfî buyurulmıya kim vezir-i rûşen zamir-i âsaf-tedbir müdebbir-i umûr-u enâm hâfız-ı memâlik-i İslâm, sâhib-i izz ü ikbâl hacceste-i ray-ı hümayun mürebbîy-i ulema, muhibbi fukara, tedbir-i umûrda müşkil-küşa hazretü'l-vezir İbrahim Paşa la-zâlet devletühü makruneten bil-izzı ve's-şeref ve lâ berihat süddetühü's-seniyye methûfeten bi envâi'l-hedâyâ ve't-tuhaf, bundan esbak ferman-ı âlîleri bu hakîre sâdır oldu kim Mevlânâ Yakub Çerhî'nin Tebâreke ve Amme cüz'lerine düşen tefsîrin zebân-ı Fârisi'den hâlâ din-i İslam'ın nusretine ve Haremeyn-i Muhteremeyn'in hizmetine bel bağlayan devlet-i Osmaniye arasında müsta'mel lisan-ı Türkîye nakl ideyim.”¹³⁰

Türkiye'deki kütüphanelerde bu tercümenin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. Ancak İsviçre'nin Basel Üniversitesinde görev yapan Gudrun Schubert isimli araştırmacının şahsıyla (A. Birışık) yaptığı e-mail yazışmasında bu tefsirin bir nüshasının *Kitâb-ı Tefsîr-i İbrâhîmî* adıyla Basel Üniversitesi eski hocalarından Rudolf Tschudi'ye (1884-1960) ait yazmalar arasında bulunduğunu ve bu yazmalara dair hazırlanan online katalogun yakında yayına konacağını bildirmiştir. Kendisi bu tefsir üzerinde yaptığı çalışmada tefsirde Çerhî'nin kitabının yanında Kâdî Beyzâvî tefsirinden ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sinden de yararlandığını bildirmiştir.

b. Hemedanî Hacı Tercümesi

Mevlana Yakub-i Çerhî'ye ait olan bu tefsir onun vefatından yaklaşık bir buçuk asır sonra Hemedanî Hacı (Hemedanlı Hacı) adlı biri tarafından h. 993 (m. 1585)'te Özbek Türkçesine (16. Yüzyıl Türkistan Türkçesi) tercüme edilmiştir. Tefsir üzerine araştırma yapan Üşenmez'in verdiği bilgilere göre eserin mütercimi olan Hemedanlı Hacı'nın kimliği hakkında bir bilgi yoktur. Bu mütercimim Seyyid Padişah Hacı Seyyid Atâi yani Çağatay şairlerinden Mevlana Atâi olabileceği ifade edilmiştir.¹³¹ Ayrıca yazma eserin alt mukavvasının iç kısmında yazma eserdekenden farklı bir hat ile Tefsir-i Yakub-i Çerhî'nin Hicri 993'te Sencer Muhammed Sultan emri ile Hacı Hemadanî tarafından Türkçeye tercüme edildiği kaydı olduğu bildirilmektedir. Eserin bilinen tek nüshası Özbekistan Ebu Reyhan El Bîrûnî Yazma Eserler Kütüphanesi'ndedir. 993/1585 yılında Hemadanî Hacı tarafından kaleme alınan *Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî* 192 varaktan meydana gelmektedir. Tefsir, başta Fâtiha sûresi olmak üzere Kur'an-ı Kerim'in 29 ve 30. cüzlerini ihtiva etmektedir.¹³²

¹³⁰ İstanbul, 1292, c. 1, s. 3.

¹³¹ Emek Üşenmez, “Eski Özbek Türkçesiyle Yapılmış Bir Kur'an Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakubu Çerhî (H.993/M.1585)” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 3/1, 2014, s. 173.

¹³² Üşenmez, “Eski Özbek Türkçesiyle Yapılmış Bir Kur'an Tefsiri, s. 177-178; a.mlf., “Özbekistan ➤

8. İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ının Tercümesi

İsmail Hakkı 1653 yılında Aydos'ta (Bulgaristan) doğdu. Aslen İstanbullu olan ve tasavvuf çevreleriyle ilişkisi bulunan Mustafa Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta Celvetî tarikatına intisap etti. Çeşitli hocalardan İslâmî ilimlere dair dersler aldı ve hüsn-i hat meşketi. Yetişmesini müteakip Üsküp, Köprülü ve Ustrumca'da halka yönelik vaaz ve irşadla meşgul oldu. 1685 yılında Bursaya halife olarak gönderildi sonra da Celvetiye tarikatının şeyhi oldu. Bursa'ya gelince Ulu Câmî'de vaaz etmeye başladı. *Rûhu'l-beyân* tefsirine kaynaklık eden Kur'ân tefsiri sohbetleri 1685 (Şaban 1096) yılında burada başlayıp devam etmiş ve 1705 (C. evvel 1117) yılında tamamlanmıştır. 1690-1723 arasında farklı zamanlarda Hicaz, Şam, Mısır, İstanbul, Tekirdağ gibi yerlerde bulunmuş, Sultan II. Mustafa ile Avusturya seferlerine katılarak yaralanmışsa da sonunda Bursa'ya dönmüş ve 1725'te (1137) burada vefat etmiştir. Bursa Tuzpazarı semtindeki kabri kendi yaptırdığı caminin bahçesindedir. İsmail Hakkı uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur.¹³³

Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsiri vaaz üslûbuyla camide yaptığı Kur'an derslerine dayandığı için tefsirden çok meviza kitabı niteliğindedir. Bu özelliği sebebiyle içindeki bilgiler muhkem olmayıp pekçok zayıf rivayet, bilgi ve isrâiliyât bulunmaktadır.¹³⁴ Ancak yine de *Rûhu'l-beyân*'ı çok sayıda müfessir kaynak olarak kullanmış ve İslâm dünyasının her tarafına yayılmıştır. Bunda müfessir Bursevî'nin kendi nev-i şahsına münhasır işarî yorumlarının etkisi olsa gerektir.¹³⁵ Bursevî'nin işarî tefsir kaynakları içerisinde Dâye'nin *Bahrü'l-hakâyık*'ı ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sinin önemli bir yeri vardır. "*Kâle'l-Kâşif*" diye yaptığı nakillerin sayısı bir hayli fazladır. Yazmaları bulunan¹³⁶ *Rûhu'l-beyân* tefsirinin Osmanlı döneminde müteaddit baskıları yapılmış ayrıca Muhammed Ali es-Sâbûnî eseri *Tenvîrül-ehân min tefsiri Rûhi'l-beyân* (I-IV, Beyrut-Dımaşk 1410/1988) adıyla ihtisar etmiş; ihtisar edilen tefsir *Muhtasar Ruhül-Beyan Tefsiri* adıyla Abdullah Öz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (I-X, Damla Yayınevi, İstanbul 1995-1996). Tefsirin Ömer Faruk Hilmi tarafından *Ruhu'l-Beyan Tefsiri: Tam Metin Tercüme* adıyla yapılan 3 ciltlik bir çevirisi daha vardır (Osmanlı Yayınevi, İstanbul, ts.).

Yazma Eserler Kütüphanesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2/6, 2009, s. 685.

133 Hayatı, eserleri ve ilmi-dini kişiliği ile ilgili olarak çok fazla sayıda çalışma vardır. Mesela bkz. Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî- Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, s. 102-106.

134 Eleştirisi için bkz. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Mustafa Özel (haz.), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002, s. 160.

135 Tamtümü için bkz. Süleyman Ateş, *İşarî Tefsir Okulu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998, s. 242-248.

136 Müellif nüshası Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi'ndedir (nr. 12-27).

Osmanlı döneminde *Rûhu'l-Beyân* tefsirinin tamamının Türkçe'ye tercüme edildiğine dair bir bilgi yoktur. Son dönem Osmanlı mutasavvıflarından Hüseyin Vassaf (1872-1929) *Esrar-ı Kur'aniyye'den Bir Nebze (Rûhu'l-Beyân'dan Yâsin-i Şerîf Tercümesi)* adıyla Yasin sûresi tefsirinin tercümesini yapmıştır. Tercümenin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Yazma Bağışlar, nr. 2312, 380 vr.). Hüseyin Vassâf'ın *Rûhu'l-beyân'dan Güldeste-i Hakikat* adıyla yaptığı iki cüzün tercümesinin ise hangi cüzleri kapsadığına ve nüshasının nerede bulunduğu dair bir bilgi yoktur.¹³⁷ Gazzîzâde Abdülatif Efendi (ö. 1247/1832) *Futûhât-ı Kenzi'l-Kur'ân* adlı Türkçe Fâtiha Sûresi tefsirini hazırlarken Bursevî'nin tefsirinden ileri derecede yararlanmışır.¹³⁸ Bursevî'nin muhtelif sûre ve âyet tefsirlerinin yanında Türkçe olarak *Tefsîru Sûretî'l-Fâtiha* adlı bir eseri de bulunmaktadır.¹³⁹

9. Şâh Veliyyullah Dihlevî'nin *Fethu'r-Rahmân fi Tercümeti'l-Kur'ân*'ının Tercümesi.

Şah Veliyyullah yaşadığı dönemde bir gereklilik olarak gördüğü Kur'ân tercümesini yaptığında çok eleştiri almıştı.¹⁴⁰ Ancak büyük bir emek ürünü olan bu Farsça eser bu alanda yapılacak tercümelerin öncüsü olmuş ve onun üç oğlu Kur'ân-ı Kerim'i Urduca'ya çevirmiş ve ayrıca Urduca ve Farsça Kur'ân tefsirleri yazmışlardır. Özellikle Hint alt kıtası müslümanları için sembolik bir anlamı olan bu açıklamalı meali Şeyh Muhammed Cemaleddin Han Hindî, Kur'ân'ı Kerim'in manasını herkesin anlayabilmesi için Hind ve Afgan dillerine çevirmiş ve oralara göndermiş, bunu gören Türkistanlılar da Kur'ân'ı kolayca ve güzelce anlayabilmek için onun Türkçe'ye de tercüme edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Şeyh Muhammed Cemaleddin Han Hindî, Muhammed Hayreddin Han eliyle bu tefsiri Türkçe'ye tercüme ettirmiştir.¹⁴¹ Eser bu sebeple *et-Tefsîru'l-Cemâlî* ismiyle anılır. Hayreddin Han da esere bazı ilaveler yaparak tercüme edilen yerlerin başına "te" harfi, tefsir niyetiyle yapılan açıklamaların başına faide başlığı altında "fe" harfi koymuştur. Tefsir 1294/1877 yılında Mısır'da Bulak Matbaası'nda 4 cilt olarak basılmıştır.¹⁴²

137 Hüseyin Vassaf'ın hayatı ve eserleri için bkz. Cemal Kurnaz - Mustafa Tatçı, "Hüseyin Vassaf", *DİA*, İstanbul 1999, c. 19, s. 18-19.

141 Geniş bilgi için bkz. Recep Arpa, "Gazzîzâde Abdülatif Efendi ve Futûhât-ı Kenzi'l-Kur'ân adlı Fâtiha Sûresi Tefsiri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II* (Editörler Bilal Gökkr v.dğr.), İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2013, s. 118-139.

139 Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 06 Mil Yz A 4407/1; Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel, nr. 83, vr. 35b-57a.

140 Kur'ân'ı Kerim'in Hindistan'da ilk tercümesi olan *Fethu'r-rahman* Şah Veliyyullah ed-Dihlevî tarafından tercüme edilince muâsırı olan âlimler Delhi'de ona suikast düzenleyecek kadar galeyana gelmişlerdi, bkz. (Ömer Rıza, Doğrul, *Kur'ân Nedir*, İstanbul: Amidi Matbaası, 1927/1345, s. 88).

141 Muhammed Hayruddin Han, *et-Tefsîru'l-Cemâlî ale't-tenzîli'l-Celâlî*, Mısır: Bulak Matbaası, 1294/1877, c. 4, s. 233-234; ayrıca bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s 724.

142 Hamidullah, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, s. 198; Yaşaroğlu, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinin* ➤

10. Şeyhü'l-İslâm İbn Kemal'in *Tefsîrû'l-Fâtihâ*'sının Tercümesi

İbn Kemal, Tokat -başka bir görüşe göre ise Edirne- doğumludur (873/1469). İyi bir eğitim aldı, müderrislik, kadılık, Anadolu Kazaskerliği ve Şeyhülislâmlık (1526-1534) görevlerinde bulundu ve bu son görev uhdesinde iken vefat etti. Büyükbabasına nisbetle Kemalpaşazâde adıyla anılan Osmanlı Şeyhülislâmı, ilmi ve kişiliği ile devlet ricali ve toplum üzerinde ciddi bir etki bırakmıştır. Başkalarının cesaret edemediği pek çok konuya cesaretle eğilmiştir. *Tevârih-i Âl-i Osmân* adıyla yazdığı hacimli eser sebebiyle tarihçiliğiyle öne çıkartılmıştır. Ancak İslâmî ilimlerin bütün alanlarında eser vermiş, şiir ve edebiyatla da ilgilenmiştir.

İbn Kemal'in Kur'ân tefsirinden (*Tefsîrû'l-Kur'ân*), *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzil* haşiyesinden başka yedi ayrı sûre tefsiri daha vardır. Bunlardan Fâtiha (nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul 1316, I, 1-16), Fecr (nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul 1316) ve Mülk (*Tefsîru sûreti'l-Mülk*, nşr. Hasan Ziyaeddin Itr, Beyrut 1986), sûreleri tefsirleri basılmıştır. Nebe', Nâziât, Târik ve Asr sûrelerinin yazmaları vardır. *Risâle fî tefsîri Fâtihati'l-Kitâb* (*Tefsîrû'l-Fâtihâ*) adındaki Fâtiha sûresi tefsiri Manastırlı Dâvud Paşa tarafından *Din-i İslâm Hediyesi Fatiha Sûresi'nin Tefsiri Tercümesi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1327, 36 s.).¹⁴³

11. Ahmed Rüşdü Paşa'nın *Tercüme-i Hikmetü'l-Beyân fî Sûreti'r-Rahmân* Tercümesi

Kedus'da doğan Ahmed Rüşdü Paşa, tahsilini tamamladıktan sonra devlet hizmetine girerek mutasarrıflığa kadar yükselmiştir. Paşa, eski Leskovik Mutasarrıfı ünvanıyla anılmaktadır. Ahmed Rüşdü Paşa, bu siyasi vazifeleri yanında ilmî hayatını da devam ettirmeye çalışmış ve arkasında eserler bırakabilmiş erbâb-ı kalemden, faziletli ve şanslı bir zattır. Anadili olan Osmanlı Türkçesi'nden başka Arapça'yı konuşabilecek ve yazabilecek derecede biliyordu. Arapça'dan başka Kürtçe ve Sırpça'ya da aşinalığı vardı. Ahmed Rüşdü Paşa, 1315 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Matbu eserleri şunlardır: *Hall-i Mes'ele-i Tûfân*, *Tercüme-i Hikmetü'l-Beyân fî Sûreti'r-Rahman*, *Hakâyık-ı Kur'âniyeden Bir Nebze*, *Tâyinü'l-vezâif fî hakkı'l-müteşâbihât*.¹⁴⁴

Tercüme-i Hikmetü'l-Beyân fî Sûreti'r-Rahmân, Ahmed Rüşdü Paşa'nın daha önce aynı isimle Arapça olarak kaleme aldığı Rahmân sûresi tefsirinin istek ve rica üzerine yine bizzat kendisi tarafından Türkçe'ye yapılan tercüme-

Kronolojik Bibliyografyası, s. 131; A. Bayram-M. Sadi Çögenli, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978, c. 5, s. 212.

143 Hayatı ve eserleri için bkz. Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, c. 25, s. 238-240; İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde: Eserleri", *DİA*, c. 25, s. 245-247; Abay, a.g.m., s. 276.

144 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 213; Murat Kaya, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kuran-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 153; Abay, a.g.m., s. 261.

sidir.¹⁴⁵ Ahmed Rüşdü Paşa, mukaddimesinde, önceki âlimlerimizin, her ne kadar Kur’ân-ı Kerim’in dinî ve dünyevî ahkâmını bildirmiş olsalar da yine de, sonrakilere açıklanacak çok şeyler bıraktıklarını ifade ettikten sonra, Sultan Abdülhamid Hân’ın ilmin ve dinin yayılmasına gösterdiği gayretten bahsederek, dinî bir hizmet yapma arzusu ve emeli üzerine bilebildiği ve gücünün yettiği kadar Kur’ân-ı Kerim’in manalarından bahsetmeyi uygun bulduğunu, bu ağır işe adeta cüret ettiğini söylemektedir. “Sabık Leskovik Mutasarrıfı Ahmed Rüşdi” imzasını taşıyan eser, 5 Cemaziyelevvel 1304/17 Kanunisani 1303 senesinde yazımı bitmiş ve Kostantiniyye’de 1305 tarihinde Matbaa-i Ebuzziya’da basılmış, 77+2 sahifeden müteşekkildir.¹⁴⁶

12. Abdurrahim b. Ali Fedâî’nin *Tefsîru sûreti’l-Kevser* Tercümesi

Abdurrahim b. Ali Prizrenî (ö. 1303), Muhammed Nûru’l-Arabî’nin hem damadı ve hem de önde gelen halifesidir. Babası Ali Bey, Prizren’in ileri gelen varlıklı ailelerinden biridir. Hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmamıza karşın Abdurrahim b. Ali’nin iyi bir medrese eğitimi aldığı bilinmektedir. 1271/1855 yılında Muhammed Nûru’l-Arabî Prizren’de camide halka vaaz verirken Abdurrahim b. Ali ondan etkilenmiş ve namazın ardından kendisine intisab etme isteğini iletmıştır. Abdurrahim b. Ali, Üsküp’te tedarik ve irşadla meşgul olmuş, buradaki Melâmî tekkesinde baş halifelik yapmış, ayrıca zâhir ilimlerinde kendisinden tahsil alan talebelere icazet vermiştir. Abdurrahim b. Ali, şeyhi ile çıkmış olduğu hac seyahatinden dönüşünde Süveyş Kanalı’ndan geçerken gemide vefat etmiş (1303/1885), burada Ayn-ı Musa denilen yerde defnedilmiştir.¹⁴⁷

Muhammed Nûru’l-Arabî’nin, hakkında, “Makam-ı Ehadiyyetü’l-Cem’den vârid olmuştur. İzharı caiz değildir. Bulduğunuz yerde yakın yahut da saklayın” dediği nakledilen Abdurrahim b. Ali Fedâî tarafından te’lif edilen Arapça *Tefsîru sûreti’l-Kevser* (İBB Osman N. Ergin Yazmaları, nr. 580/6, 1623/2)¹⁴⁸; meşâyih-i Melâmiyye’den Menlik Müftüsü Mustafa Efendi tarafından *Sûre-i Kevser Tefsiri’nin Tercümesi*, 1321, (İBB. Osman N. Ergin Yazmaları, nr. 901/2, vr.86-89¹⁴⁹; Külliyyat-ı Melâmiyye, İSAM Ktp., nr. 82588/47) adıyla Osmanlı

145“Cenab-ı Allah’a şükür-i feravan olsun ki balay-ı kitabda arz olunduğu üzere sûre-i celile-i Rahman’ı ma’rız-ı tefsirde âcizane mukaddema kaleme alub Tercüme-i Hikmetü’l-Beyân fi Sûreti’r-Rahmân tevsim eylediğim arabıyyü’l-ibare kitabın lisan-ı Türkiye nakl ve tercümesinin hitamına muvaffak buyurdu.” İstanbul, 1305, s. 77 (Kaya, a.g.e., s, 153).

146 Eserin muhtevasıyla ilgili bkz. Kaya, a.g.e., s, 154-158.

147 Hayatı ile ilgili bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 132-133; Ali Bolat, “Abdurrahim b. Ali Prizrenî ve Kevser Suresi Tefsiri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 12, sy. 3, 2012, s. 29.

148 Nail Bayraktar, *Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları Alfabetik Kataloğu*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2001, c. 3, s. 22.

149 Nail Bayraktar, *Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları Alfabetik Kataloğu*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1995, c. 2, s. 31.

Türkçesine çevrilmiş, bu çeviri de Ali Bolat tarafından latinize edilerek yayımlanmıştır.¹⁵⁰

13. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Zeyd et-Tûsî'nin *es-Sittîn li-Câmiî Letâifil-Besâtîn* Adlı Yûsuf Sûresinin Tercümesi

Eserin mütercimi Muhammed b. Muhammed Altıparmak (ö. 1033/1623-24) Üsküp'te doğdu.¹⁵¹ Babası Mekke ve Medine kadılıklarında bulunmuş olan Mehmed Efendi'dir. Çıkrıkçızâde ve Altıparmak lakaplarıyla meşhurdur. İlk tahsilini Üsküp'te tamamladı ve Şeyh Câfer'e intisap ederek Bayramiyye tarikatına girdi. Daha sonra İstanbul'a giderek Fâtih Camii'nde hadis, tefsir, fıkıh dersleri okuttu ve vaazlar verdi. İstanbul'da uzun süre bu hizmetlerde bulunduktan sonra Kahire'ye gidip oraya yerleşti. Ölümüne kadar kaldığı bu şehirde tasavvuf ile meşgul oldu. Devrinin önde gelen âlimlerinden biri olan Altıparmak Kahire'de vefat etti. Altıparmak'ın tefsir, hadis ve fıkıhla ilgili eserler kaleme aldığı söyleniyorsa da bunlar günümüze kadar gelmediği gibi adları ve muhtevaları da bilinmemektedir. Biri tefsir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 139 m.), diğeri İslâmiyet'in Hıristiyanlık'tan üstün olduğu hakkındaki (Süleymaniye Ktp., Pertevniyal, nr. 998) iki risâlesi zamanımıza intikal etmiştir.

Terceme-i Sittîn li-Câmiî'l-besâtîn Tâced-dîn Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Zeyd et-Tûsî'nin (ö. 711/1311)¹⁵² Yûsuf sûresinin *es-Sittîn li-Câmiî letâifil-besâtîn*¹⁵³ adlı altmış bölümden meydana gelen Farsça tefsirinin tercümesi olup Yûsuf-nâme adıyla da tanınan Yûsuf sûresi tercümesidir. Eser Altıparmak tarafından 1621 yılında ikinci kez tahta çıkan I. Mustafa'ya ithafen 1031/1622'de yazılmıştır. Eserin kütüphanelerde çeşitli nüshaları vardır (Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 1249; Köprülü Ktp., nr. 286, 357; TSMK, Revan, nr. 1066; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 97; Yazma Bağışlar, nr. 639; Esad Efendi, nr. 94).¹⁵⁴

III. Sonuç

Yedi asırlık Osmanlı tarihinde yazılan tefsir eserlerine ve yapılan tefsir tercümelerine bakıldığında bunlardaki tasavvufî renk açıkça görülür. Bu dönemde Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Kâdî Beyzâvî, Nesefî, Ebüssuûd ve Ebû

150 Bolat, a.g.m., s. 33-37.

151 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. 4, s. 148-149; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 212-213; Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 542.

152 Bursalı "Tarsûsî" olarak zikreder (*Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 212.).

153 Eserin bir nüshası Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 18267/3 numarada kayıtlıdır. Eserle ve nüshaları ile ilgili bkz. Arzu Çiftoğlu, "Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı, Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006, s. 49-53.

154 Nüshaların tavsî için ayrıca bkz. Çiftoğlu, a.g.e., s. 5-8.

Hayyân el-Endelûsî gibi müfessirlerce yazılan ve daha çok ilmiye sınıfına hitap eden tefsirlerin ya hiç tercüme edilmediğini ya da sadece bazı kısımlarının Türkçe'ye aktarıldığını görürüz. Tercümeleri günümüze kadar ulaşan tefsirlerin en temel özellikleri ise rivayete ve tasavvufi yorumlara fazlaca yer vermedir. Böyle olmayanlar da mütercimlerce bu açılardan zenginleştirilmiştir.

XV. yüzyılda rivayet ve dirayet metotlarını kullanan çok sayıda tefsir mevcut iken Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin seçilip üç defa tercüme edilmesi Semerkandî'nin kişiliği ile Osmanlı toplumunun bir uyum arzemesinden kaynaklansa gerektir. Zira Semerkandî'nin Türklüğü, Hanefiliği, inanç yapısı, tasavvufi kişiliği ve rivayete verdiği değer onu Osmanlı toplumu ile aynileştirmiştir. Zaten mütercimler kendilerince Semerkandî tefsirinde gördükleri bazı 'fazlalıkları' çıkarmışlar, eksik gördükleri yerleri de kendileri doldurarak kendi toplumlarıyla uyumlu bir tefsir ortaya çıkarmışlardır. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si hakkında yukarıda yaptığımız değerlendirmede, gerek Kâşifî'nin gerekse tefsirinin Osmanlı toplumu ile bir uyum arzettiğini ifade etmiştik. XIX yüzyılda İsmâil Ferruh Efendi tarafından yapılan *Mevâkib* tercümesi 'açıklamalı bir meal' hüviyetine sokulduğu için çok kabul görmüştür. Hâzin'in tefsirinden yapılan tercümede de bazı uyarlamaların yapıldığı bilinmektedir. Hatta Hikmet Özdemir'e göre *Enfesü'l-cevâhir* tercümeden çok Semerkandî ve Hâzin tefsirlerinden yapılan bir derlemedir. Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tibyan Tefsiri tercümesi'nin Osmanlı toplumunda beğenilmesi muhtevası, kısalığı, dilinin sadeliği ve anlatımının kolaylığı sebebiyle olsa gerektir. Ayrıca tam bir tefsir olması da beğenilmesinde etkili olmuştur denebilir.

Tefsir tercümelerinde dikkat çeken bir başka husus mütercimlerin durumudur. Mütercimlerin ekserisi ilmî ve edebî bakımdan yeterli ve toplumu tanıyan kimselerdir. Bu durumda onlardan mütercim diye değil de İslâm alimi diye bahsetmek daha yerinde olur. Gerek ilk dönem mütercimlerinden Ahmed-i Dâî, Musa İznîkî, İbn Arabşâh, Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, Gurabzâde ve Tefsîrî Mehmed Efendi gerekse son dönem mütercimlerinden Sırrî-i Girîdî, Muallim Nâcî, İsmâil Ferruh Efendi, İmankulî ve Hüseyin Vassaf sadece tercümeyle meşgul olmamışlar telif eserler de kaleme almışlardır. Bunların çalışmalarında kullandıkları Türkçe'nin dönemlerinin bütün özelliklerini taşıması ve anlaşılır olması, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Tercüme edilen tefsirler içerisinde sadece Fahreddin er-Râzî'nin tefsiri ilk olarak XIX. asırda ve cüz'î olarak Türkçe'ye aktarılmıştır. Bunda Râzî'nin tefsirinin ilmîliğinin ve hacminin menfi etkisi söz konusu olmalıdır. Yoksa o, düşünceleri itibarıyla Osmanlı toplumuna ters bir âlim değildir. Diğerlerinden bir kısmının XIV. yüzyıldan günümüze kadar muhtelif tercümeleri yapılmıştır. Tefsirler içerisinde ilk tercümesi XV. asır gibi erken bir dönemde yapılan, son

tercümesi ise XIX. asır gibi ileri bir tarihte yapılan, arada da birkaç defa çevirilen, tek tefsir Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sidir.

Burada teknik bir konuya da temas etmek istiyoruz. Osmanlılarda tefsir çalışmalarını akademik tez, bildiri veya makale konusu yapan günümüz yazarlarının büyük bir kısmı, bu eserlerden söz ederken hangi dilde yazıldıklarına, telif mi tercüme mi olduklarına işaret etmemektedirler. Bunda ağırlıklı olarak yazarların kolaycılığa kaçmaları etkin olmakta ise de ulaşılabilen eserlerde kütüphane kataloglarının yanıltıcı bilgileri de etkili olmuştur. Ancak ne olursa olsun bilinenlerin söylenmesi, bilinmeyenlerin veya şüphe edilenlerin ise bir şekilde belirlenmesi daha isabetli olurdu. Buradan hareketle şunu ifade etmemiz gerekir ki yazma ve basma tüm Osmanlı dönemi tefsir eserlerinin dil açısından da iyi bir katalogunun çıkarılması gereklidir ve bu noktada ilmî akademik kuruluşlara ve bunların sponsorluğunda çalışma yürütecek genç araştırmacılara önemli görevler düşmektedir.

Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri

Abdulhamit BİRİŞİK - Recep ARPA

Özet

Osmanlı Devleti bilim, tarih, edebiyat, sanat ve dinî ilimler alanlarında yapılanlar ve geride bıraktığı kültür mirasıyla tekrar tekrar ele alınmayı gerektirecek ölçüde zengin bir birikime sahiptir. Osmanlı'nın kuruluş yıllarında sağlam bir dinî kimlik oluşturabilmek amacıyla başta tefsirler olmak üzere önemli dinî eserlerin Türkçe'ye tercümesinin teşvik edildiğini görmekteyiz. Kuruluş yıllarından başlayarak uzun bir süre Türk dilinde müstakil tefsir kaleme alma yerine asılları Arapça ve Farsça olan tefsirlerin tercüme ve adaptasyon yolu benimsenmiş, ancak tercüme-lerin çoğu kaynak eserin hedef dile birebir aktarımı olmadığı için de bu çalışmalar yeni telifler olarak kabul edilmiştir. Osmanlılar döneminde tam tefsir tercümelerinin yanında sadece bazı bölümleri tercüme edilenler, özetlenmek veya genişletilmek sûretiyle Türkçe'ye aktarılan tefsirler de bulunmaktadır. Ancak bu tefsirlerden bir kısmı Osmanlı toplumunda şöret bulup insanlar tarafından fazla rağbet görürken diğer bir kısmı yazıldığı veya tercüme edildiği dönemde kalmış ve toplumda şöret kazanamamıştır. Bu makale aslı Arapça veya Farsça olup da Osmanlı döneminde Türkçe'ye tercüme edilen tam ve eksik tefsir tercümelerini konu edinecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, tercüme, Osmanlı, Osmanlıca.

Tafsir Translations in the Ottoman Period

Abdulhamit BİRİŞİK - Recep ARPA

Abstract

The Ottoman state deserves to be studied on the basis of its cultural heritage encompassing many achievements in the spheres of science, history, literature, arts and the religious sciences. One can observe that in its foundational years, the translation of important religious works into Turkish was strongly encouraged in order to form a strong religious identity. For a long time, translations and adaptations from Arabic and Persian *tafsirs* were preferred over the composition of original individual *tafsirs*. However, since most of these translations were not one-to-one transmissions into the targeted language, they were perceived as newly composed works. In the Ottoman period, alongside the full *tafsir* translations, there were also works containing partial translations that summarized and expanded on some parts of the Qur'an. While some of these *tafsirs* were in high demand, the impact of some others was limited to their time period. This article aims to illuminate on the full and partial *tafsir* translations from their Arabic or Persian originals into Turkish in the Ottoman period.

Keywords: Qur'an, commentary, translation, adaptation, Ottoman, Ottoman Turkish.